

МАРІЯ ЗАГІРНЯ
ГЕТЬМАН
ПЕТРО
САГАЙДАЧНИЙ

-34
3-

МАРІЯ
ЗАГІРНЯ

ГЕТЬМАН
ПЕТРО
САГАЙДАЧНИЙ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

*З повісті Данила Мордовця,
з додатками й одмінами,
переробила Марія Загірня.*

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1931

М

Зі сторінок книги постає перед нами світлий образ видатного політичного діяча початку XVII століття, ушавленого полководця і гетьмана українського козацтва Петра Конашевича-Сагайдачного.

Со страниц книги предстает перед нами светлый образ выдающегося политического деятеля начала XVII столетия, прославленного полководца и гетмана украинского казачества Петра Конашевича-Сагайдачного.

Текст подається за виданням:
Товариство «Просвіта», Київ, 1909,
із максимальним збереженням
особливостей мови автора.

І. ЧЕРЕЗ ПОРОГИ

Це діялося по весні 1614 року.

Широким Дніпром пливли вниз до порогів великі козацькі байдаки. Сонце, підбиваючись вгору, весело грало промінням по червоних, як мак, верхах на козацьких шапках, по жовтих, як гвоздики, та синіх, як волошки, штаних, по кольористих поясах, по блакитних та зелених вільютах на кунтушах. Байдаків було з десяток; на кожному була невисока щогла, а на щоглах маяли кольористі бинди; здавалося що то дівочі коси мають над байдаками, нагадуючи козакам про коханих дівчат, що виряджали їх у дорогу. На передньому байдакові маяла па червоному ратищі блакитна корогва, а на їй намальовано було козака на коні і під ним золотом вигаптувано підпис:

Куди схоче, туди й скаче,
Ніхто за ним не заплаче.

Часом чути було спів; то козаки співали здебільшого журливих пісень; а геть нижче щось гуло, щось ревло та гуркотіло. Сказав би, що то гроза насуvas, так же на небі не було ні хмариночки.

— Что бы оно гудело так. Ни ветер, ни град; и аер, кажись, не облочен, а гудит! — дивуючись, казав невисокий бородатий чоловічок у високій шапці і в кольористій одежі з широченними, ніби попівськими, рукавами. В такій одежі ходили тоді в Московії, а звалася вона «охабень». У чоловічка був і товариш; на тому «охабень» був блакитний з червоними китицями. Обидва вони сиділи на якомусь пакункові. Люди ті були посли од московського царя до Запорозького війська.

— Та то пороги ревуть, пане дяче*, — одказав москалеві сивоусий козак, що сидів долі, підобгавши ноги, і смоктав люльку.

* Дяками в Московщині звалися урядові люде, чиповщики. (Тут і далі примітки автора).

— Пороги? Ноли они недалеко?

— Та вже недалечко... От гаспидська люлька,— знову погасла!..

Дяк устав і, захистивши од сонця очі рукою, неспокійно дивився наперед, а сивоусий козак витяг кремінь, рубку та кресало і заходився кресати, лаючи гаспидську люльку, що все гасне.

А спереду гуло та ревло все дужче. Старий козак у розхристаній сорочці з загорілими волохатими грудьми, що стояв біля стерна на передньому байдаці, накерував його саме насеред течії.

— Ану, хлопці, разом! — гукнув він.

На байдаці було дванадцятро гребців. Зачувши наказ, вони разом глибоко зачепили веслами воду, одкинулися назад, знов нахилилися наперед, глибоко загаяючи весла в воду, і знов одкинулися назад. Байдак линув, мов крилатий птах...

— Ану, соколята, ще раз! ще раз! — погукував старий стирник.

Перелякані московські посли дивилися то на гребців, то на стирника, то на страшну річку. А Дніпро справді ставав страшний. Щось ніби пірвало в йому і знов виринали, мов білі ягпята з'являлися на хвилях і знову зникали. Все чутніше ставало, як гуде, реве, клекотить вода.

— Годі, хлопці! Сушіть весла! — гукнув стирник.

Гребці підняли весла і повставали.

— До стерна, дітки! — гукнув стирник.

Гребці кинулися до стерна, налягли на його, перемогли прудку воду і накерували байдак просто в ворота, себто в прохід поміж кам'яними скелями, де крутилася й шумувала вода.

Упоперек Дніпра од берега до берега стирчало величезне каміння і перегороджувало річку, мов кам'яний поріг. Вода клекотіла поміж камінням, гула й ревла і вкривала каміння білим шумом. Їй ніби не ставало місця поміж скелями, і вона люто стрибала вгору і знову падала вниз, і розбивалася об каміння, розсипалася білим шумом... Здавалося, наче то звір велетенський, наїживши білу гриву, борсається в воді, простягшись впоперек усього Дніпра.

Байдак прудко-прудко линув на ту білу гриву. Ось він уже на їй — здригнувся, хитнувся і зарипів так, наче ось-ось розпадеться, знову здригнувся і шубовснув униз з водяної гори, пірнув переднім краєм у воду і знову вирипнув... І козака на коні, і пана дяка, що стояв навколіш-

ках, учепившись за кочеток та посиїдими губами белькотав молитву, і сивоусого козака з люлькою — всіх оббризкало шумом та водяним пілом...

— Дякуйте Богові, дітки! — гукнув стирник.

Усі перехрестились.

— Гляньте, хлопці, он москаль рачки стоїть! — весело озвався хтось.

Всі глянули туди, де були московські послы. Товариш пана дяка, страшенно переляканий, стояв рачки і переляканими очима дивився на всіх, не знаючи, де шукати порятунку...

— От гаспидська люлька! Знову погасла!.. — бубонів сивоусий козак, штрикаючи пальцем у мокру люльку.

Та незабаром байдак вплив на тиху воду. Козаки почали весело розмовляти та підсміюватися з переляканих послів. А інші байдаки тим часом перепускалися через поріг.

— А как сей порог именуется? — спитав дяк у сивоусого козака.

— Цей звється Кодацький, — пробубонів козак, пацькаючись з своєю люлькою.

— А еще много их будет?

— А, сто копанок!.. От гаспидська!..

— Ноли сто? Быть не может!

— Та де ж там сто! Ото, дяче, вигадав!..

— Да ты ж сам сказал — сто...

— Оттакої! то в мене таке слово — сто копанок чортів...

Тим часом усі байдаки щасливо перепустилися через Кодацький поріг, і Дніпро поніс їх до інших порогів.

Московські послы, трохи заспокоївшись, посідали знову на своєму килимові, а сивоусий козак, запаливши нарешті свою непокірну люльку, припоставився біля їх і почав з ними розмовляти.

— Так ви, кажете, нового царя собі вибрали?

— Новово, точно.

— А кого ж ви вибрали?

— Божією милостію Михаила Федоровича Романова, благодетущую леторосль благороднаго корене.

— А як же тепер з царенком буде?

— Каким царенком?

— Та з Івасем же, Дмитровим сином.

— А! вот нагадал! — выпортком ту разстриги?

— Оттакої! Який же він рострига?

— Да разстрига-же — подлинно.

— Ну, хоч і рострига, а все ж був царем... А в його стався син...

— Сын!.. Этот сын разстригой и не пахнет: всем ведомо, что оной Ивашка выпорток рожон Маришкою ворухою спустиа три года после того, как Гришку-вора убили...

— Ну, це справді, як через три роки... А кажуть, ніби донці за його обстали?..

— Пустое! Он ноне с Маришкой в Астрахани, слышно, и ево, чу, скоро изымают.

Сказавши це, дяк одразу увірвав мову і переляканими очима озирнувся навкруги, бо почув знову страшенний гугот і клекіт і помітив, що гребці заметушилися. По хвилях знову заскакали біленькі ягнятка, а геть нижче ревів та клекотів збурений Дніпро. Великий довгошийй циба-тий птах, так ніби чапля чи журавель, летючи понад водою, налетів на білий шум і, злякавшись, метнувся набік, безладно затріпавши незграбними крилами. А небо-язькі щури так і черкалися крильцями та піжками об збурену воду.

— До стерпа, соколята! — гукнув стирник.

Дяк знову вхопився за кочеток, а його товариш упав ниць додолу. Байдак здригнувся і шубовснув упиз... Здавалося, що Дніпро дзвенить...

Незабаром байдак був уже на тихій воді.

— Оце Сурський поріг, — це вже два перепливли, — по-ляспав послам сивоусий козак, — а скоро буде Лоханський, а за ним Дзвонець.

І справді, незабаром щасливо перепливли і Лоханський поріг, і Дзвонець, але попереду було порогів ще чимало і найстрашніший за всі — Ненаситець.

Дніпро був дуже страшний московським послам, але ж і дуже вподобався їм. Багато попоїздили вони по своїй Московії, бували і в Сибіру, багато річок бачили, а такої, як Дніпро, не доводилося ще їм бачити.

— Зело хорош! Зато и страшен! — казали москалі.

А спереду знову реве все грізніше та страшніше. І через Тягинський поріг перепустилися, а воно все реве.

— А что это ревет там, пан атаман? — спитав посол.

— То дід реве.

— Какой-чу дед?

— Дід Ненаситець... Там єсть чому ревити. Страшний!..

От стало видко гострі шпичасті скелі, що перегородили Дніпро впоперек. Вода, стиснена величезним камінням,

билась об його і кипіла, а впривавшись з межки скель, ревучи, падала вниз. За ревом та клетотом не чуť було людського голосу, хоч би як хто кричав. А над порогом хмарою звimalися водяні бризки і в їх ясно блищала веселка.

Чути було, що байдак несе надзвичайно прудка течія. І стирпк, і гребці, і інші козаки мов кліщами вчепилися за довге стерно. Голосу стирпикового не чуť було, а тільки видко було, як у його під вусами раз у раз розкривався рот; він, не моргаючи, дивився все в одне місце — в страшну пащу між кам'яними зубами: треба було пакерувати байдак у ту пащу, саме всередину, щоб не черкнутися об гостре каміння, що стирчало з боків.

Сивоусий козак глинув на москалів і показав на небо, ніби кажучи: «Моліться — тільки на Бога й надія»...

Москалі зрозуміли його німую мову і впали навколішки... Тиха, спокійна, хоч і каламутна, річка Москва в ту хвилину здалася їм дивно гарною і вони готові були клясти той нещасливий день, у який вирушили з рідного краю. Чи на те ж хрещено їх святою водою з Москви-ріки, щоб загинули вони в цьому проклятому Дніпрі?.. А дома ж у їх жінки, діти, родичі... Не судилося вже їм бачити свого рідного краю!..

Байдак здригнувся і шубовснув униз... Москалі попадали і позаплющували очі... Їх облило водою... «Господи! прими дух мой с миром!..» — шепотіли вони.

— Уставайте, панове москалі! Дякуйте Богові! Перепливли Непасищець! — гукнув над ними знайомий голос.

Вони підвелися й порозплющували очі. Сивоусий козак сидів на мокрому ослоні і розпалював люльку. Страшна водяна гора, вкрита білим шумом, ревла далеко позаду. А на її білому гребені чорніли байдаки, перепускаючись через страшний поріг... Ще побачили вони на правому березі хатки і край води, і па кручі. Кілька човнів-душогубок гойдалося на воді, недалеко од берега, і в кожному було двоє або троє людей...

Враз на задніх байдаках счипився страшенний галас і до переднього байдака долинули вигуки:

— Задній байдак перекинуло!

— Люди топнуть! Рятуйте!

— Рятуйте, хто в Бога вірує!

І справді, нижче порога, серед збурених хвиль, наввирички крутився байдак. Його крутило й несло, мов тріску. То там, то там з води вистромлювалися козацькі голови — то козаки змагалися зі смертю...

Побачивши лихо, всі човни-душогубки полинули рятувати людей. Всі байдаки теж повернули і попливли проти води рятувати товаришів. З човнів кидаю в воду колоди, простягано весла; козаки хапалися за їх і так доставалися в човни. Деякі так познесилювалися, що вже ледве держалися на воді, то їх хапали за чуби, за сорочки і втягали в човни.

Піймаю й перевернений байдак і притягнуто до берега. Всі байдаки й душогубки, порятувавши товаришів, поприставали до берега. Козаки повистрибували з байдаків на берег, кричали, сміялися, штовхалися, перекидалися, — зовсім як діти. Які були в воді, ті знімали з себе мокру одежу і розкладали на камінні проти сонечка, щоб сох-
ла. Той збувся шапки, той згубив кисет і залишився без
люльки...

— Да все ли козаки целы? — спитав посол.

Виявилось, що козаки не знають, чи всі вони цілі. Клопоталися про шапки та про люльки, а себе полічити й не
змігалися.

— Апу лиш, вражі діти, ставайте лавою, я вас полічу, — звелів сивоусий козак, розпаливши нарешті свою
люльку.

— Лавою, хлопці, ставайте, лавою! — кричали козаки.

Всі стали лавою. Сивоусий почав лічити. Полічивши
всіх, він скрикнув:

— Ов-ва! Одного не стає!.. Було на байдаку тридцять,
а тепер є тільки двадцять дев'ять. А сто копанок!..

— Козака не стає!.. Козак загинув! — загомоніли нав-
круги.

— Хто загинув? Кого не стає?

— Я ось тут! — озвався хтось.

— І я тутечки!

— Та кого ж немає?

— А кат його знає!.. Лічи, батьку, знову, може, й знай-
деться козак...

— А вже ж знайдеться! Козак не голка — не заки-
неться!

Знову почалося лічіння. Знов одного не стає.

— А, сто копанок!.. Таки немає козака.

— Та кого ж немає?

— Та озовися ж, вражий сину, той, кого не стає!

Всі зареготали, почувши цей вигук. А вигукнув то Хо-
ма, козак великої сили та, на лихо собі, придуркуватий.

— Ов-ва, Хомо! Як же він озоветься? Він же втоп! —

сказав хтось Хомі. Хома тільки потилицю почухав... А й справді, як же він тепер обізнється?

— Еге! Це Харька Лютого немає! — згадав нарешті Хома. — Він ще й люльку мою курив... Це ж і люлька моя втопла.

Роздивилися — справді не ставало Харька.

Всі козаки одразу стали поважні, познімали шапки і почали хреститися.

— Царство небесне його душі!.. А добрий козак був!.. І хоч би ж у бої поліг, а то он де смерті здобувся!

А Ненаситець усе стогнав та ревів, так наче мало йому було одвісі людини...

II. НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ

Нарешті московські послы побачили Січ Запорозьку. Запорозька Січ, або Запорозький Кіш, був тоді на острові Базавлуці, між Дніпром і Чортомлицькою протокою. Добре місце вибрали козаки задля свого гнізда. Сухопуттю туди не можна було ніякому військовій добратися, бо з татарського боку була степова річка Конка та Великий Луг — страшне болото; Дніпром же теж ні польське, ні московське, ні турецьке військо не могло припливти, бо вгорі були пороги, через які вмів плавати тільки запорожці; а знизу дніпрові плавні, порослі височенним очеретом. Кажуть, що колись турки погналися галерами за козацькими човнами та й зблукалися в плавнях поміж очеретами і багато їх тоді козаки потопили. То вже й не важилися більше потикатися в Дніпро. Навкруги Січі насипано було шанці, а на шанцях стояли військові гармати. Вони були наготові привітати ворога, звідки б він не поткнувся.

За шанцями були запорозькі куріні. То були довгі хвостяні будівлі, покривані очеретом та кінськими шкурами. Та в курінях було тільки добро козацьке, а самі козаки не любили сидіти в курінях. Вільному козакові і тісно, й нудно було в оселі, і він любив жити надворі просто неба; надворі він їв та гуляв; надворі й діло громадське справляв. Улітку і по весні та й у суху осінь запорожці любили спати надворі, прокинувши свитину та поклавши сідло в голови; а то й просто на голій землі на купині головою десь край води, щоб як схочеться вночі пити, то щоб і вода близенько була, і вранці щоб було чим умити

козацьке біле лице. Звісно, це тільки так у піснях співалося про біле лице, а звичайно воно було добре засмалено та покусане, бо комарів на Січі була сила-силенна. Та і вночі, прокинувшись, любив запорожець бачити вгорі не стелю похмуру, а високе зоряне небо. Глянувши на небо, він зараз же впавав, скільки ночі зійшло вже, чи скоро розвидниться. Живучи здебільшого далеко від оселі — то в степу безкрайому, то в лісі темному, то плаваючи морем, козак швидко звикав багато чого розбірати. Глянувши на небо, він по зірках пізнавав, де північний край, де південний, де схід, а де захід, бо небо він знав так саме добро, як і степи широкі, як і «Великий Луг». Ніхто, може, не любив природу так, як любив її козак, та ніхто ж і не вмів з свого знання користуватися так, як він. Щоб подати про себе звістку своїм та піддурити ворога, козак умів пугати, як справжній пугач, кував по-зозулячому, вив по-вовчому, брехав по-собачому та по-лисийому, сичав по-гадючому...

Ось уже байдаки підпливли до Коша Запорозького, чи до Січі, і на передніх байдаках тричі вдарено з гармат на привітання. З Коша теж тричі стрельнуто з гармат.

Цікаво було глянути на Чортомлицьку протоку та на той беріг, де була Січ. І вода, а надто берег, так і захрясли човпами, чайками, дубами та байдаками і малими, й великими. Та найбільше було морських чайок, — так звалися великі човни, що ними козаки плавали морем. Чайками дуже добре було плавати: вони були легенькі і не потопали навіть тоді, як набиралася в їх вода, бо по бортах обкладано їх липовою корою або очеретом. Чардаків на їх не було, а тільки щогла та два стерна. На кожній чайці було з двадцят�о гребців та з п'ятдесят узброєних козаків.

Десятки чайок лежали на березі, перевернені догори дном, і сохли на сонці. Повітря тут повпе було диму та смороду, бо скрізь по берегу у величезних казанах кипіла смола. Козаки підкладали дрова під казани, мішали смолу довженими дрючками, забивали дірки в чайках прядивом та засмолювали, і, звісно ж, були в смолі з голови й до п'ять. Од такої праці козакам було дуже душно, і через те вони працювали здебільшого зовсім без одягу, бо жіноцтва в Січі не було, то й соромитися не було кого. Деякі сиділи на березі й латали одягу; ті купалися, ті прали сорочки, ті купали коней.

Великим дивом дивували московські послы, побачивши Січ. Дивували вони й з січовиків-запорожців, і з того, що на тому острові, так далеко від усякої людської оселі, зібралася така сила людей і праця на острові аж кипіла. Стукали сотні сокир, дирчали пилки, на берег скидано деревню, так що аж лупа розлягалася. Козаки будували нові чайки, бо лагодилися до великого морського походу. Москалі просто не пізнавали «хахлов». Спершу вони здалися їм такі ліниві та вайлуваті, наче тільки й діла з їх було, що курпи люльки та вилежувалися, гуляли, а тепер вони були зовсім інші: моторні, жваві, невспущі робітники. Московські послы тільки чудувалися: тепер їм здавалося, що один «хахол» за чотирьох москалів справиться. «Таких чортів не легко приборкати»,— думалося послам.

Деся далеко ревла худоба, ржали коні, хтось грав на сонілку; то грали пастухи, пасучи на луках запорозькі табуни та череди.

«Сказочное царство, истинно сказочное, словно я в соніи все это вижу»,— думалося панові дякові, як він дивився на це, справді ніби якесь казкове царство, заселене якимись казковими людьми.

Саме тоді, як байдаки з московськими послами приставали до берега, на шапцях з'явилися козаки з дрючками в руках. Але то тільки здавалося, що в їх руках дрючки. То повиходили січові кухарі кликати козаків обідати, а в руках у їх були величезні ополонники, що ними вони мішали всяку страву: куліш, галушки, борщ, юшку. Варилося в Січі одразу на три, на п'ять, а часом і на десять тисяч козаків, то й казани, в яких варилося, були дуже великі і довгих ложок треба було, щоб у їх мішати страву.

Кухарі, зійшовши на шапці, почали махати ложками, понадивавши на їх шапки — то так вони кликали козаків обідати. В той же час військовий довбиш заходився бити в тулумбаси, а військовий сурмач заграє у сурму щось піби «Гей, нуте, косарі!»

Хто, побачивши кухарів з ложками, а хто, почувши музичу,— покинули козаки робити і сипнули до Коша обідати. Разом із ними увійшли в Січ і ті козаки, що привезли московських послів. За послами несено пакупки з усякими подарунками січовому товариству.

Уступивши в Січ, або в Кіш, побачили послы величезний майдан, а круг його запорозькі куріні. Усіх курінів було більш як сорок, і кожен курінь мав своє ім'я. Отож

усе військо Запорозьке поділялося на куріні і кожен курінь вибирав собі курінного отамана. Курінні отамани та кошовий отаман — ото і була військова старшина. Вона мала над військом велику владу, а надто під час війни. Та зате ж і військо добре нильнувало, щоб старшина не робила ніякого беззаконства.

Опріче курінів побачили ще москалі на майдані величезні кабиці і з їх ішов дим та чад. Кабиць було стільки ж, скільки й курінів, і на їх варено їсти на тисячі козацьких ротів. У величезних казанах клекотіли й пахли на всю Січ усякі страви: борщ із щавлем, затовчений салом, галушки та куліш із салом; а в пісний день юшка та борщ із тарапею, з соминою, з окунями, з осетрами і з усякою рибою, яка ловилася в Дніпрі. Над жаром пеклися на величезних рожах барани, сайгаки, дикі кабани. Коло кабиць у пекельній спеці поралися кухарі та їх помагачі — дроворуби, водоноси, пшономії, крупосіви, салотовки, хлібопеки, хліборізи і всякі інші, причетні до куховарської справи.

По всьому майдану на кінських та на волячих шкурах, на дошках, а то й просто на траві лежали купи хліба і стояли великі дерев'яні солянки. Ні столів, ні настільників, ні рушників, ні пожив та виделок не було і в заводі. Не було навіть ложки, бо ложку й ніж кожен козак мав у себе на чересі або в кишені.

Козаки, трохи причепурившись, виймали свої ножі й ложки, хрестилися на схід сонця і сідали колом круг хліба та солянок; деякі бралися різати хліб і собі й товариству.

Вуси закручували козаки вгору, щоб не заважали їсти; а в кого були занадто довгі «вуси, мов ретязі», то закладали за вуха.

Тим часом кухарі здоровенними ополониками насипали страву у величезні миски, а призначені на те козаки на дрючках розносили миски з стравою товариству. Як розпесено миски, тоді почали козаки обідати. Спершу простягав до миски ложку курінний отаман, набрав страву, повагом ніс її до рота, підставивши шматочок хліба, щоб не капнути, повагом перекидав страву з ложки в рот і не поспішаючи жував хліб, щоб товариство не сказало, що він «глита, як собака». Тоді, так саме не поспішаючи, утирав рукавом, а то й хусткою вуси і знов кусав хліб. За батьком-отаманом простягав ложку до миски той козак, що сидів ліворуч од його, за тим його сусіда з лі-

вого боку,— і так усі по ряду, аж поки черга доходила знову до батька-отамана.

Як миска спорожнялася, тоді кухарі знову насипали страви, бо в козаків був такий звичай, щоб неодмінно по-вийдати все, що наварено й напечено на обід.

Поприймавши миски, приносили на широких дошках печених кабанів, баранів тощо. Печенню рубали на шматки сокирами та різали різницькими ножами. Серце давано батькові-отаманові, щоб добрий був до своїх дітей-козаків та щоб мав гаряче серце до ворогів, а легені ділено всім по шматочку, «щоб козакові легко було йти на ворога та щоб легкий він був на воді й на морі».

Великим дивом дивували московські послы з усього, що побачили в Січі. Та й як було не дивувати! Тисячі людей, адебільшого найдобірніших, одбилися далеко від свого краю, покидали батьків, матерів, а то й жінок із дітьми або коханих дівчат, зреклися всіх семейових радощів і осілися на безлюдді, там, де кінчається своя країна і де починається вже все чуже: чужий край, чужа віра, чужі люди. І навіть не просто чужі, а люті вороги. Там ці дивні козаки-запорожці звили собі гніздо, а могутніх вилітків з того гнізда боялися всі сусідні держави: і Польща, і Московщина, і Крим, і Туреччина.

От і тепер Московщина, насилу визволившись від поляків та від шведів та сяк-так упоравшись з усякими царями-самозванцями, зараз же послала своїх послів на Січ сповістити, що вже вибрала вона собі за царя боярина Михайла Федоровича Романова, і прохати козаків, щоб уже надалі вони за самозваних царів не обставали і не допомагали їм ставати царями на Москві, як допомогли колись Отреп'єву.

Московські послы привезли в Січ ласкавий лист од молодого царя. По обіді скликано всіх запорожців на військову раду слухати того листа. Деякі з козаків, випивши за обідом зайву чарчину, полягали були в холодочку трохи заснути, та осаули зараз же побудили їх, і вони, позіхаючи, пішли слухати царського листа.

Посеред козацького кола стояла запорозька старшина. Потім увійшли туди ж московські послы, на привітання їм військові сурмачі вдарили в сурми. Пан дяк приніс маленьку шухлядку, оббиту вишневим оксамитом. Одчинивши шухлядку, дяк сказав запорозькій старшині:

— Есть до вас, войска Запорожского, до кошевого атамана, старшин и козаков от великаго государя, царя и

великого князя Михайла Федоровича всея Руссії, его царського величества милостивое слово, и вы бы, то слово слышачи, шапки сняли.

Старшина познімада шапки, за нею познімали шапки й козаки, і на майдані захвилювало ціле море голів з великими й з малими чубами.

Посол говорив далі:

— Божією милостію великий государь, царь и великий князь Михаил Федорович всея Руси вас, Запорожского войска кошевого атамана, старшин и козаков жалую, велел о здоровьи спросить: здорово ли есте живете?

— Спасибі, живемо здорові, — одказала старшина.

Посол виняв з шухлядки царського листа, загорненого в зелену шовкову хустку, і почав розгортати хустку так обережно, мов боявся попектися об листа.

Козаки насупули ближче, всім хотілося бачити, що привіз москаль.

Посол подав листа найстаршому курінному отаманові, бо кошового на той час не було і його мали зараз вибирати.

Курінний отаман узяв листа, подивився на його і віддав немолодому похмурому козакові, що стояв біля його. То був військовий писар Стецько Мазепа, за поясом у його був каламар.

Мазепа взяв листа, розгорнув його і глянув на титул і на печать.

— Печать отворчата, без підпису, — сказав він, глянувши на посла.

— Точно без підписи, — одмовив посол.

— А як їй няти віри? — спитав Мазепа.

— Все единое что и с подписью.

— А ми не віримо, — одказав писар.

— Не віримо! Не віримо! — загули козаки.

— Це не лист! Це казна-що! Пху!

— Це москаль сам наригував, щоб нас піддурити!

— Го-го-го! не на таких наскочив! Княми його! — ревла козацтво.

Посол перелякався. Він зляканими очима дивився то на писаря, то на курінних отаманів... Отамани зрозуміли, що справа небезпечна. Козацтву посли здалися непевними, і з цього могло вийти лихо. Треба якось запобігти, а то ось-ось може политися кров.

— Панове молодці, вельможна громадо! Слухайте, що я казатиму! — гукнув немолодий курінний отаман з білі-

дим худим обличчям, з довгою бородою і з ласкавими чорними очима.

— Петро Конашевич говорить! Слухайте, хлопці!

— Слухайте Сагайдачного! Сагайдачний говорить!

— Хай Петро Конашевич-Сагайдачний слово скаже! Він з біса розумний!

— Слухайте, вражі діти, сто копанок!..

Одразу стало тихо. Козацтво дожидало, що скаже Сагайдачний, бо всі його дуже поважали.

— Панове молодці, вельможна громадо! — почав стиха Сагайдачний. — Хай сам пан посол скаже нам, як у їх заведено царські листи писати: кому яка печать, кому підпис... От же й ви, здорові будьте, як вітає кого, то не всіх же однаково: коли батька-матір стареньких, то так; коли свого брата козака, то інакше, а коли дівчину, то ще інакше...

— Так! Так! — загуло козацтво. — Отаман правду говорить.

— А вжеж правду! Вже ж дівчину вітаємо не так, як козака!

Послові трохи наче полегшало. Він з подякою глянув на Сагайдачного і вклонився козацтву.

— Его милость атаман Сагайдачный истинно говорит, — почав він тремтючим голосом: — у нас, господа казаки, грамоты его пресветлаго царского величества бывают разные: коли великий государь пишет королю польскому либо цесарю римскому, то печать под грамотою бывает большая, глухая, под кустодією, с фигуры, и подпись дьячья живет на загибке, а кайма той грамоты писана золотом, и богословіе, и великаго государя именованіе по речі *и иных* — писано живет золотом же, а дело — чернилы. Это коли великий государь пишет равному себе государю. А коли не государю пишет, а, примером, воеводам, козакам допским, либо Запорожскому славному войску, так печать живет не глухая, а отворчата и дьячьи подписи на ней не живет, а токмо титул царское все прописываетца. А титул царское — великое дело...

Козаки мовчали. Здавалося, що слова послові та його поклін утихомирили запальні голови. Сагайдачний кивнув писареві, щоб той читав листа. Мазепа викашлявся і почав голосно.

«Божією милостією, от великаго государя, царя и великаго князя Михаила Федоровича всея Руси самодержца и многих государств и земель восточных и западных,

и северных отчича и дедича, и наследника, и государя и обладателя...»

— Погоди, пан писар, не так прочел,— переплывив посол читання писарей.

— Як то не так? — здивувався писарь і глянув у папер: — так — государя и обладателя...

— Не обладателя, а облаадателя — облаадателя,— сказав посол: — два аза...

— Та нащо ж два аза — буде й одного,— сказав писар.

— Да ти прочти: там два аза живет — облаадателя.

Писарь знову зиркнув у папер і стиснув плечима.

— Так — два... Та на що ж їх аж два?

— Так от старини повелось, чтобы в царском титуле облаадателя з двумя азами писать... В сем аз великая сила сокровенна... Коли в царском титуле, в именованіи великаго государя, пропискою один аз прилучится и за ту прописку велено казнить безо всякія пощады и дьяка, и писца: дьяка бить батоги вешадно, а писцу ноздри рвать... А коли прилучится сія прописка в титуле великаго государя от иного государя либо короля, и та грамота не в грамоту, и за ту прописку великій государь войной велит итить на проппсчика...

Писар глянув на старшину.

— Читай, пане писарю, два аза,— сказав Сагайдачний: — хіба ти не знаєш, що на нас, на матір нашу Україну, встали і ляхи, і ксьондзи, і сам папа і шарпають наші церкви і все за те, що ми, православні, не приймаємо їхнього другого аза в «Вірую!» — не говоримо: «од Отця і Сина псходящего», а тільки «од Отця». Оце й єсть наш аз. Так і в їх...

Всі з великою увагою слухали цю просту, всім зрозумілу мову. А московський посол усе з більшою повагою дивився на Сагайдачного.

І Мазені сподобалася мова Сагайдачного. Він кивнув головою, потакуючи, і знову почав читати:

— ...государя и облаадателя, войска Запорожского кошевому отаману, кому ныне ведати належит, и всему при нем будущему войску наше царскаго величества милостивое слово. В прошлых годах, божім попущеніем і діаволовою гнусною прелестію, бысть в російском царстве смута и кровопитие великое и сотворися на Москве и во всем московском государстве пакость велія: безбожный и богоненавистный прелестник, исадіе ада и сатанин

внук, вор и чернокнижник и растрига Грпшка Отрепьев, извися гнүсный язык свой, дерзновепно назвался царевичем Димитріем всея Русіи, и с помощью польских и литовских людей в наш престольный град Москву взбежал и на превысочайшій російскаго царствія престол аки пес вскочил, а за ним и другіе воры и злодеи, похищая царское имя, на тот превысочайшій престол скакали ж. Вы же войско Запорожское, по злым смутным прелестям тех псов, не ведая их лукавства, им подлегли и на царское место им наскákatь с польскими и литовскими людьми введениєм своим помогали ж и всякое дурно московскому государству чинили многожды. А ныне московское государство, божією помощію, от польских и литовских людей и от оных псов и самозванцев свободно, и мы, наше царское пресветлое величество, волею божією и хотениєм и моленієм всея російскія земли всех чинов людей на превысочайшій російскаго царствія престол законно вступили, п о сем вас, войско Запорожское, известуем. Еще же вас, войско Запорожское, нашим, царскаго величества, словом наставляем, чтобы вы, памятуя Бога и души свои и нашу православную христіанскую веру, и видя на нас, великом государе, божію мплость и пад врагами победу и одоленье, от таковых, бывших в прошлых годах непригожих дел отстали и снова кроворазлитія в наших государствах не всчипали, тем души своей и тела не губили, во всем нам, великому государю, челом бы били и с нами в любопытстве и мпре жили, а мы, великій государь, по своему царскому милостивому праву вас пожалуем таким жалованьем, каково у вас и на уме нет. И тебе б, кошевому атаману, кому пыне ведати належит, и всему будущему при тебе войску ни на какіе прелести не прельщатца, а также и иных атаманов и старшин, которые еще не во обращеніи с вами, к нашему царскому величеству в союз и любительство приводить и нашею, великаго государя, нашего царскаго величества, милостію их обнаживати, чтоб быть им с вами, Запорожским войском, в совете и против непріятелей стоять вопче. А служба ваша у нас, великаго государя, нашего царскаго величества, в забвеніи никогда не будет. Писан в государствія нашего дворе, в царствующем граде Москве, лета от созданія міра 7122-е, месяца марта в 31 день.

Писар дочитав. Громада мовчала: ніхто не важився перший знати мову про те, що зараз прочитано; треба було попереду обміркувати справу. А тим часом посол виймав із

пакунків подарунки, що привіз Запорозькому військові, і розкладав їх, дратуючи козацькі очі всякими оксамитами та кармазилами, сукнами та саетами...¹

— У! лихо його матері! які ж то хороші сукна! — скрикнув хтось — і вся громада загула, дивуючися на гарпі подарунки.

ІІІ. НОВИЙ КОШОВИЙ

Другого дня в Січі був великий галас: вибрано нового кошового. Серед козацтва йшла колотнеча. Галасували, ла-ялися, подекуди навіть бряжчала зброя, — то вже запальніші ханалися за шаблі. Козакам хотілося вже морем погуляти, татару та турків пошарпати, то й хотіли такого кошового вибрати, щоб повів військо в морський похід.

Московські послы боялися навіть вийти з куреня і зда-лека дивилися на Січовий майдан. А на майдані клекотіло, як під велику бурю на морі. Військо поділилося на партії, і кожна партія вигукувала призвище свого канди-дата.

— Старого Нечая! — кричали одні.

— Небабу Хвилона! — кричали інші. — Небаба — добрий козак!

— К бісу з Небабою! Нечая!..

— Небабу!

— Небабу! Небабу!..

Видно було, що Небабині прихильники беруть гору. Сам він стояв осторонь і, моргаючи сивим усом, спокійно заналював «гаспидську люльку».

А серед козаків уже доходило до справжньої баталії: прихильники Нечасві та Небабині вже дзвеніли голими шаблями.

Тоді виступив Петро Сагайдачний. Козаки на цей час зовсім про його забули.

— Вельможна громадо! — гукнув він. Голос у його був такий дужий, що аж дивно було, як у такому схудлому тілі може бути такий дужий гучний голос. — Вельможна громадо! Послухайте мене, братчики!

— Сагайдачний! Сагайдак! — загукали козаки. — Ану, що він скаже?

---

¹ Кармазин — тонке червоне або вишневе сукно, сает — тонке сукно.

— Сагайдачний! Сагайдачний, братці! Послухаємо, що Сагайдак скаже!

Козацтво вщухло, всім хотілося почути, що скаже Сагайдачний.

— Хлопці, що краще: московські личаки чи турецькі чоботи-сап'янці? — спитав Сагайдачний.

— Авжеж чоботи-сап'янці!

— Та чоботи ж, батьку! Хай їм трясця, московським личакам!

— Гаразд, чоботи, то й чоботи! А неволя, дітки, яка?

— Татарська та турецька, батьку! — весело відповіли козаки. Вони почали розуміти, куди гне Сагайдачний.

— А хто, дітки, в татарській та в турецькій неволі? — допитувався Сагайдачний.

— Та наші ж люде, батьку.

— Гаразд! А чайки в нас нащо? У Московщину пли-
вти?

Козаки зареготали. Пливти в Московщину! Та там же й моря нема, а самі ліси та личаки.

— Ні, батьку, чайки в нас на татарву та на Турещину. Деякі з козацтва почали гукати:

— Та хай же Сагайдачний і веде нас у море!

— Геть Небабу! Геть Нечая! Хай Сагайдак отаманує!

— Сагайдачного! Сагайдачного, братця, виберемо! Хай він веде нас невільників визволяти!

— Сагайдачному булаву!.. До булави треба голови, а в його розумна голова!

— Сагайдачного, братіки, сто копанок чортів! — озвав-
ся й Небаба. — Якого ж нам ще кращого!..

— Сагайдачного! Сагайдачного! — заревло все козац-
тво, мов несамовите, і козацькі шапки полетіли вгору, мов
зграї сполоханого птаства. Це було ознакою, що Сагайдач-
ного вибрано кошовим.

Сагайдачний уклонився, дякуючи за пошану, і почав
зрекатися, почав прохати, щоб визволено його від отама-
нування. Так де там! Козацтво страшенно загвалтувало:

— То він не поважає громадської волі!

— В воду його, коли не бере булави!

— Кіями його, матері його хиря!

На розгніване козацтво страшно було глянути...

Мати владу над людьми, старшувати над ними — це ду-
же принадна річ; але запевне ні над ким не було так
страшно і так важко старшувати, як над козаками-січо-
виками. І кошовий по правді міг сказати: «Ой, тяжка ти,

булаво отаманська!» Вже саме обрання відбувалося так, що могло налякати кожного і найнебоязкішого. Уже коли козаки вшанували тебе, вибравши на отаманство, то корися, а то зараз же покажуть над непокірним свою волю: їм недовго і киями на смерть забити, і в Дніпрі втопити. А скорився громадській волі, згодився припяти булаву,— то мусиш стерпіти усякі козацькі збиткування та жарти. І все це на те, щоб він не забував, що громада призвонила дати йому старшування над собою, то громада ж може й геть його скинути, коли він того заробить. За те ж, як витерпів новий кошовий усі ті збиткування, тоді вже козацтво цілком корилося йому. Але це було тільки доти, доки козацтву добре велося. А тільки в чомусь не пощастило, то вже за все винен був кошовий. І через те не кожен кошовий умправ своєю смертю.

Сагайдачний дуже добре знав те все. Поміркувавши трохи, він зважливо підвів голову і глянув на козацтво.

— Хай буде так, вельможна громадо! Приймаю військові клейноди: па те Божа воля! — сказав він і вклонився на всі чотири боки.

Знову полетіли вгору шапки і козацтво загукало:

— На могилу нового батька! На могилу кошового!

— На козацький престіл нового кошового! Хай високо сидить над памп!

— Вози давайте! Землю на могилу копайте!

Московські послы, чуючи ті вигукы, ніяк не могли зрозуміти, до чого вони і, дивуючись, зглядалися, ніби питалися: нащо могила? кому могила?

А козаки вже тягнуть вози насеред козацького кола. Поставили по два вози в ряд і поперевертали їх догори колесами.

— Хай так догори ногами Орду ставить!

— І Турещину!

— І ляхів догори черевом!

Козаки повиймали шаблі з піхов і заходилися копати землю, де хто стояв, набирали землю в шапки, и приполи, несли до возів і там її висипали. Наче мерця в ямі засипали.

Так думалося й Сагайдачному, що стояв остороць з військовим писарем Мазепою та з курінними отаманами і замислено дивився, як козаки засипають вози землею. Згадалося йому, як співають кобзарі жалібну думу про те, як татарва козака постріляла-порубала, як товариші-ко-

закри його в степу ховали, як вони очі йому голубою кия-тайкою затьмили, а самі гострими шаблями суходіл ко-пали, шапками та приполами землю носили, своєму товаришові високу могилу насипали... І щось боляче стис-нуло за серце. Пропливло перед Сагайдачним і його влас-не життя з кривавими подіями... А з-за його впливля бі-ленька батьківська хата в Самборі, ласкаві матерні очі, високі, сірі, темним лісом порослі, гори, біленька церков-ка, де він співав на криласі, а потім уже й «апостола» чи-тав... острозька школа... Згадалися хвилини молодого яс-ного пастя... А тепер он до якої слави дожив: он яку ви-соку могилу йому насипають!..

А могила росла все вище й вище... Он уже козаки па-силу вилазять на неї, а все сиплють та сиплють землю, щоб вища була.

— Вище, вище насипайте, хлопці! — гомонять коза-ки.— Хай буде така висока могила, щоб з вітром гомо-вила.

— Сипте, сипте, панове, козацьку славу! Хай росте ко-зацька слава!

Та ось могилу вже насипано — високу, високу! Вищу за всі, які насипано попереднім кошовим... Козаки витру-сюють землю з шапок та з приполів, утоптують могилу ногами, зіходять на майдан і знову стають колом.

Писар уклонився новому кошовому та курінним ота-манам і сказав:

— Час, панове, новому кошовому на престолі сісти.

— Ідіть, батьку, закон приймати, — сказали курінні Са-гайдачпому.

Сагайдачний зійшов на могилу і сів на вершечку. Висо-ко сидить він! Далеко видко нового кошового!

— Здоров будь, новий батьку! — озвалось козацтво до свого нового кошового.— Дай тобі Боже лебедипний вік та журавлиний крик!

— Як будемо з ворогами битися, то щоб і тоді тебе так видко було, як тепер!..

Тим часом кухарі позамітали в курінях і зібрали сміття в великий лозовий сапет, і на плечах знесли на могилу, аж туди, де сидів Сагайдачний. А він сидів нерухомо і дивив-ся, як Дніпро котив сині хвилі. Далеко, далеко вони коти-лися, аж до Чорного моря.

Кухарі підняли кошик над Сагайдачним. Він заплющив очі.

— На щастя, на здоров'я, на нового батька! — гукнули кухарі і висипали на Сагайдачного сміття з сапету.— Дай тобі Боже лебединий вік та журавлиний крик!

— На щастя, на здоров'я, на нового батька! — гукнули козаки.

Тоді писар зійшов на могилу, вклонився обсипаному сміттям кошовому і сказав поважно:

— Як тепер тебе, папе отамане, обсипали сміттям, так при добрій і при лихій годині обсиплють тебе козаки, як бджоли матку.

Тоді сунули на могилу козаки і почали виробляти що кому заманулося. Той мазав кошовому обличчя вогкою землею, той тяг за чуба...

— Щоб не гордував нашим братом, простим козаком! — поясняв один.

— Щоб добрий був до голоти! — примовляв другий.

— Щоб отак бив татарву та ляхів, як оце я тебе б'ю! — казав третій, б'ючи кошового по потилиці.

Нарешті козаки задовольнилися. Тоді Сагайдачний устав, увесь у землі, в смітті, і серед прихильних вигуків своїх «діток» пішов у свій курінь.

Трохи згодом він вийшов звідти до війська вмитий, у чистому вбранні. В руках він держав булаву, а за ним несено й інші військові клейноди...

Козаки стояли тихо й поважно перед своїм новим батьком. Ніхто й не подумав би, що вони оце тільки так збиткувалися над ним.

Вийшовши Сагайдачний до козаків, оповістив, що поведе їх у морський похід, Чорним морем погуляти та татарські городи на кримському побережжі пошарпати. Козаки вельми з того зраділи, бо дуже вони були немилосердні на татар та на турків за те лихо, що зазнавала від їх Україна.

Татарські напади на Україну почалися дуже давно, ще в XIII столітті. Тоді вперше хан Батий прийшов з азійських степів і страшно сплюндрував Україну. Після того татари ще кілька разів набігали на Україну, та вже не мали вони такої великої сили, як попереду, а згодом пощастило Україні зовсім од їх одбитися і старе лихо потроху забулося. Татари спершу по степах кочували, а потім осілися в Криму і стало там їхнє царство, хоча й по степах таки вони кочували, пасучи свої табуни.

Там же і українці пасли часом свої череди та отари і здебільшого мирили з татарами; так хіба часом замага-

ються за пасовище. Аж ось на лихо насунула з Азії нова сила — турки. Вони напали на Крим, повоювали кримську орду і примусили кримського хана давати їм данину. Турки тоді велику силу мали, весь світ хотілося їм під себе підгорнути. І став султан турецький намовляти татарського хана пападати і на Україну, пообіцяв і свого війська на поміч давати. От і почалося знову лихо. Року 1484 хан Менглі-Герей зібрав свою орду та й посунув на Україну. Пожежами та руїнами слід його значився. Узяв він Київ, зруйнував Печерський монастир і силу людей забрав у неволю. З того часу почала татарва мало не щороку набігати на Україну. Людей убивали та в неволю забирали, добро грабували, худобу займали і до себе гнали, а села палили. Тяжкого лиха зазнала тоді Україна. Відомо, наприклад, що року 1575 погнали татари до себе більш як 55 тисяч людей, 40 тисяч коней, 500 тисяч волів та корів і без ліку овець.

Сумними піснями виспівувала Україна своє горе; деякі з тих пісень дожили й до наших часів, та тільки тепер люде не дуже розуміють, яке горе виливали в піснях їхні предки.

Зажурилась Україна, що пігде прожити:
Гей, витоптала Орда кіньми малепької діти.
Гей, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Чи багато з наших людей знають тепер, що то за орда, куди гнано отих пов'язаних людей, що з ними потім роблено?

Далеко, далеко, скільки оком глянути, прослався степ. Сонце пече нещадимо, на небі ні хмариночки. Степом суне орда, вертається з України в Крим. Іржуть копі, реве худоба, мекають вівці. То татари женуть свою здобч. А он серед куряви людей видко: старі й молоді, мужчини й жіноцтво — йдуть вони обірвані, зможені; руки й ноги їм сирицею пов'язано, голодні вони, пити хочуть, босі ноги позбивані, аж кров сліди заливає, а татари на те не зважають: баскими кіньми грають вони круг невільників та підганяють їх довгими пугами. А он татарин конем вигравляє, а біля коня дівчина біжить, за конем поспішає. То татарин прив'язав її до сідла та й мусить вона за конем бігти, а татарин нагаєм по сивині її потягає, щоб не приставала...

От привели татари свою здобич у Крим, посортували й поділилися. Старих та немощних людей татарчатам повіддавали, щоб училися на їх з лука ціляти та шаблями рубати. Молодих та дужих яких собі позоставляли, щоб усяку роботу їм робили, а яких у Турцію погнали та й попродали там у неволю.

А турки, накупивши невольників, заставляли їх найтяжчу роботу робити. Здебільшого садовили їх гребцями на галерах, або, інакше, на каторгах. Це в турків були такі судна великі. Були на їх і вітрила, та посував їх не стільки вітер, скільки невольницькі руки. Сто тридцять, а то й сто п'ятдесят невольників сиділи поприковувані до ословів, з кайданами на ногах і гребли довгими веслами, женучи важку галеру, а турецький доглядач ходив поміж ослонами та потягав невольників по голих спинах сирицею, або таволгою¹ червоною. Як уже посаджено невольника на ослів, то не вставав він із його, там і їв, там і спав.

Страшно тяжко було невольникам на тих галерах, і сумні пісні чи думи складали вони про своє життя, та й співали їх, повертаючи довгими веслами. І тепер ще подекуди співають кобзарі ті сумні плачі невольницькі.

Ще заставляли турки невольників і землю копати, і будівлі будувати, і всяку іншу важку роботу робити. Навіть у вози їх запрягали і вагу ними возили. А немилосердні доглядачі били невольників так, що й на смерть убивали. А почували невольники в темних та мокрих льохах, а то і в ямах, залізними дошками понакриваних. А їли невольники... Та що там говорити про їжу: давало якоїсь негоді, аби з голоду не повмирили.

Часом щастило невольникові втекти, та не завжди щастило до свого краю добитися. А карано втікачів дуже тяжко, іноді навіть очі випікало.

А були й такі, що, не стерпівши тяжкого життя, переходили в турецьку віру, і тоді їм ставало добре жити.

Ще за викуп можна було визволитися з неволі, та не багато визволялося, бо великий викуп турки брали, та й важко було довідатися, де той пробуває, кого викупити хочеться.

І малих хлопців неволя не минала. Турки купували їх і зараз повертали у свою віру, а потім робили з їх найлютіше своє військо — яничар.

---

¹ Таволга — ростина.

А молоді чепурні жінки та дівчата,— то була найдорогша здобич, бо великі гроші брали за їх татари, продаючи їх у гареми¹ татарським та турецьким панам. Скільки сліз лилося в тих гаремах з журби за рідними коханими людьми — хто зміг би те полічити? Та спершу плакалося, а далі звикалося, розкоші приваблювали, і родило вкраїнське жіноцтво синів татарським та турецьким панам — нових утисників українського народу. Було з бранок навіть дві султанші і одна з їх дуже велику силу мала, та не було з їх ніякого добра рідному народові, бо за розкошами великими забули вони про те, яке лихо терпіла Україна і вітрохи не дбали про те, щоб одвернути лихо від свого рідного краю.

Тяжко мстився козак-січовик на татарах та на турках за те лихо, що ті коїли на Україні. І не диво, що так дуже зраділи вони, як Сагайдачний сказав, що поведе їх татарські городи пошарпати.

IV. У ОСТРОЗІ

І досі єсть на Волині город Острог. Давній то город, хоч і невеликий був. Хазяїном того городу, за часів ще молодості Сагайдачного, був князь Василь Острозький, пишній український пац, один з найбагатших і наймогутніших панів не то на Україні, а й у всій польській державі. Він завів у себе в Острозі першу на Україні друкарню, і в їй то 1580 року надруковано вперше церковнослав'янську Біблію, а потім і багато інших книжок в оборону віри «благочестивої грецької». Тоді ж завів він в Острозі й школу, підходжу до академії, з греко-латинською наукою. З школи тії вийшло багато освічених українців, що боролися проти польського натиску. От у цій-о школі і вчився замолоду Петро Сагайдачний, що гетьманував тепер на Запорозжі.

Поки був живий Василь Острозький, процвітала і школа тая, і друкарня. Але син його Януш перейшов у католицьку віру, пристав до ляхів і неприхильним оком поглядав на те, що заводив за життя його батько. І школа, й друкарня почали занепадати.

---

¹ Туркам їхня віра дозволяє мати по багато жінок. Той будинок, де живуть жінки, звється *гарем*.

На виїзді з Острогу стояла хата заможного господаря Омелька Дряпкиці. Знати було, що Омелько і господарює, і чумакус, бо на подвіррі були і плуг та рало, та всякий інший струмент хліборобський, і чумацькі мажі з мережаними ярмами, колеса з суцільного в'язу, чумацькі мазниці. Проти сонечка лежала свиня з поросятами; кури з курчатами греблися, а півень ходив коло їх, позираючи то тим, то тим оком на небо і, забачивши шуляку, якось особливо кричав, перестерігаючи свою сім'ю про ворога.

У передній половині двору, ближче до хати, розрісся чималий садок, а в йому червоніли, жовтіли та голубіли і мак, і горичвіт, і васильки, і нагідки, і дрід, і соняшники. Праворуч од воріт були комори, хліви, станя; над станею на довгому дрючку настромлене було старе колесо, а на йому чорніло велике бусляче гніздо; з його визпнали довгоносі, довгошії бусолята, виглядаючи матері, що полетіла на здобитки за річку Горинь і дибала там по високій траві, шукаючи їжі. З хлівів вилітали ластівки, зручно хапали всяких кузочок та комахок, що безпечно літали собі проти сонечка, і несли їх своїм пажерливим дітям. Горобці стрибали, весело цвіріп'юючи. А на ластівок і на горобців чатував сірий кіт. Сховавшись в калачниках, він так тихо лежав, що якби не блищали очі та не ворухився кіпчик хвоста, то подумав би, що він неживий.

Під повіткою сиділи люди: сам господар того двору, Омелько Дряпкиця, з жінкою та з онукою та кілька сусід його, що поприходили порадитися про деякі справи. Біля повітки в холодку, простягши передні лапи, лежав кудлатий Рябко. Омелько говорив про його:

— Такий розумний собака, такий розумний,— тільки що «Оченаша» не знає.

Омелько був сивий чоловік з сивими усами, підстриженими над верхньою губою. А підстриг він їх на те, щоб не заважали вони брати дратву в зуби, бо він був швець. Сидів Омелько на трьохногому дзигликові, спшив дратвою козацький чобіт і жваво розмовляв з людьми.

— Та якого ж біса друкуєте ви в вашій друкарні? — питав він у високого блілого парубка, що сидів верх на голблі.

— Книжки друкуємо, дядьку,— одмовив, усміхаючись, парубок.

— Та які ж книжки? — допитувався Омелько.

— Усякі.

— Овва! Ото сказав! Усякі! Книга — то не чобіт. От я — то всякі чоботи шию: і здоровенні козацькі, і маненькі хлоп'ячі, — то все воно чоботи. А книги — гай-гай! Буває книга добра, православна, а буває й погана — католицька. От воно як!

— «Вертоград духовный» друкуємо, «Ліствицю до раю».

— Ну, коли «Вертоград», то певне щось добре, — сказав Омелько.

Трохи осторонь од Омелька, біля манесенької кабічки, сидів молодий вусатий запорожець. Він наклав свинцю у залізну ложку з дерев'яним держалном і держав її над вогнем, щоб свинець розтопився. На колінах у його лежало щось ніби надрізані пожепці, — то була формочка на кулі, а біля його стояла велика миска з водою.

Як свинець розтопився, запорожець перехрестився і вилив його в формочку. У місці засичало — то перша куля впала в воду.

— Перша куля во ім'я Отця! — промовив запорожець.

— Амінь! — додав Омелько, моргнувши вусом.

Молодий парубок, той, що оповідав, які книжки друкують в острозькій друкарні, підійшов педивитися, як запорожець виливає кулі. Підійшов і Рябко і, махаючи хвостом, почав пухати миску.

— Друга куля во ім'я Сина! — знову сказав запорожець.

— Ще амінь! — додав Омелько.

— Третя куля во ім'я Духа святого!

Запорожець перебрав усіх відомих йому святих — і Богородицю, і Покрову, і святу П'ятницю, і Миколу, і Івана Головосіку, і святого Юрка, і во ім'я кожного вилив кулю.

— А добрі кулі? — спитав парубок, витягнувши кулю з води і роздивляючись на неї.

— Добрі, брате, такі добрі, що в самісіньке око влучатимуть, — одказав, усміхаючись, запорожець.

— Ще б не влучали! Вони ж таки не з простого свинцю, а з ученого, з письменного, — усміхнувся й собі парубок.

— Як то з письменного? — спитав Омелько.

— А так, що з письменного, дядьку, бо цим свинцем польські книжки друковано, — пояснив парубок.

Він вишав з кишені кілька чорних стовчиків і на долоні показав їх Омелькові. То були друкарські літери. Хведько — отой високий блідий парубок — був друкарем у друкарні князя Острозького. Він зовсім не любив друкарської роботи, а робив її з неволі, бо був підданий князя Острозького, і князь узяв його в друкарню з Острозької школи.

Нудно було Хведькові стояти в похмурій друкарні та складати книжки з літер, тоді, як у голові снуються думки зовсім не про літери, а про ліс зелений, про поле широке, про козакування. От і працює хлопець неухважно, становить не ті літери, які треба, і має за те від пана ревизора ляпаса, а то й киярою по спині. Ну, і зненавидів Хведько друкарню. Та й як же було не зненавидіти! Хлопцеві мріється Січ Запорозька, вільне козакування, а тут складай з літер «Вертоград» або «Ліствицю». Дуже йому огидли всі оті «Вертогради» та «Ліствиці», а найдужче огидли літери! От і став він їх красти в друкарні та носити козакам на кулі. Та тільки не займав він тих літер, якими друковано церковнослов'янські книжки, а брав тільки латинські та польські і повертав їх на козацьку справу. От і сталося так, що поляки вживали літери на те, щоб друкувати книжки і ними зневолювати душу українського народу, повертаючи його в свою віру; а український народ переливав ті літери на кулі і вживав їх на те, щоб визволитися від поляків.

— Що ж це воно? — дивувався старий Омелько, мацаючи пальцями маненький чорний стовпчик.

— Та літера ж, дядьку.

— Яка в біса літера? Оце ж так піби гороб'яче око.

— Оце ж літера, *он* зоветься.

Раптом Рябко загавкав і кинувся до воріт.

— Цюцю, Рябко! — гукнув хтось за ворітьми.

Пес радісно завпивав хвостом і поліз під ворота.

— Кого Бог дає? — спитав сам себе Омелько і глянув до воріт.

Глянула туди ж і Омелькова онука Одаря і почервоніла: вона вгадала, хто йшов.

Одчинилася хвіртка, і в двір увійшли два парубки, а за ними Рябко.

— Гп-гп-гп-гп! — заржав по-коначому присадкуватий чепурний парубок з сірими веселими очима. Заржав так гарно, мов справді кінь. Аж Рябко хотів загавкати, але роздумався, зрозумів, що парубок штукарить і ще дужче замотав хвостом.

— Гп-гп-гп-гп! — іржав парубок.

— Тю на тебе! чи ти не здурів? — здивувався Омелько.

— Ні, дядьку, не здурів, а поконячився.

— А до мене не підходьте, бо копитами вдарю! — сказав другий парубок з густими чорними бровами, що аж зрослися на перенісся.

— Та тию на вас, гаспидські діти! — сердився Омелько.

Всі обступили парубків і, дивуючись, дивилися на їх. Гарненька Одаря вишком люб'язно поглядала на того парубка, що іржав. Стара Омельчиха, підперши щоку рукою, хитала старою головою і, всміхаючись, бобоніла:

— Ог дурні — молоді ще, веселі...

Присадкуватий парубок почав оповідати, чого вони поконячилися. У веділю шестеро людей, між ними й ці два парубки, пішли до церкви, а не до костьола. Тоді ксьондз Загайло покликав їх до себе і за кару звелів їх, усіх шістьох, запрягти у свій плетений візок замість копей, та й поїхав ними по своїй парахвії.

— Попереду верх біжить жовнір з хрестом, а ми за ним візок із ксьондзом веземо, та штукаримо: то ржемо, то хвицаємося, а віп нас пугою хвоськає та все Богу молиться. Оце привезли його у замок до князя Острозького, — оповідав Грицько.

Одаря все позирала вишком на Грицька, як він весело оповідав про те, що возив на собі ксьондза і що його, мов коня, хвоськає пугою і червоніла з сорому та з обурення за таке знущання.

— Чи немає в вас, бабусенько, чогось мокренького та холодненького коней напоїти?

Бабуся ласкаво всміхнулася і сказала онуці:

— Одарю, біжи пвиделько до льоху та вточи квасу.

Одаря побігла по квас, а тим часом усі перейшли знову під повітку і Омелько знов узявся до чобота.

— Та невже ж і цей чоботище возитиме поганців! — скрикнув він раптом.

— А возитиме, дядьку, — сміючись одмовив Грицько.

Омелько з докором позирнув на його, а запорожець сердито щось муркнув.

— Пани та ксьондзи кажуть, що нас Бог на те й на світ пустив, бо ми ж, бач, бидло, худоба, — сказав Грицько.

Розмова увірвалася, бо прибігла Одаря з квасом. Задихавшись та розчервонівшись, набрала вона квасу в кухоль, подала Грицькові і вклонилася.

— Ану, Юхиме, — озвався Грицько до товарища, — перехрестись за мене, а я за тебе вип'ю.

— А, цур тобі! — одказав Юхим. — Коні без хреста п'ють.

Запорожець виняв з кишені люльку й кисет, наклав у люльку тютюну, викресав огню, закурив люльку, випустив

з-під пишних вусів синій дим, сплюнув набік і зирнув своїми маленькими лукавими очима на парубків.

— А хочте, хлопці, я навчу вас, як панам та ксьондзам їздити? — спитав віп.

Всі глянули на його — хто всміхаючись, хто дивуючися.

— Навчіть, дядьку! — весело озвався Грицько. — Ого поїздив би я чортовим Загайлом!

Запорожець знову потяг люльку, випустив синій дим і сплюнув:

— Добре... Тільки цього вчать у нас на Запорожжі, — додав він.

Парубки ззиралися. Одаря глянула на їх і похнюнлася, а червоні щоки її ставали все блідіші.

— Ходіть за мною па Низ. Великий Луг буде вам батьком, Січ матіррю, а я дядьком.

Парубки знову ззиралися... Омелько сердито стукав по чоботу.

— Добре, дядьку, підемо з вами, — сказав Грицько, глянувши на Одарю.

А вона стояла бліда і мов закам'яніла.

V. УТЕКЛИ

Другого дня вранці ксьондз Загайло звелів знову пригати двохногих копей у візок, щоб їхати далі по паравії, але йому сказано, що хлопцї десь зникли — мов крізь землю пішли. Опріче тих утекло ще кілька підданих князя Острозького, введено з князької кінниці кілька найкращих копей і зник з друкарні хлопець Хведько. Догодувалися, що то все накоїв вусатий запорожець, що гут провалявся був і тїпався по Острогу.

Князь Япуш Острозький страшно розлютувався і ресердя звелів зараз же вибити канчуками кількох павків з палацової шляхти. Городових козаків та жоввірів послано ловити втікачів.

А тим часом утікачі були вже далеко. Вусатий запорожець Карпо, отой, що робив кулі в Омелька під повіткою, та два парубки — Грицько та Юхим, що возили ксьондза Загайла, підождали, поки поснула п'яна князька челядь, вивели з кінниці по доброму коню та перед світом і виїхали з Острогу. Аж тут пристав до їх ще й четвертий голярш, отой худий Хведько, що носив Карпові літерп на

кулі. Карпо за це взяв його на свого коня та й поїхали вже вчотирьох. Ранок був хмарний і холодний. Утікачі не дуже гнали коней, щоб не потопити швидко, та й важко було Карповому коневі, бо на йому сиділо двоє. Впіхавши з лісу, втікачі поїхали степом, що простягся аж до Запорозьких Вольностей — так називали запорожці свої землі. Бувалий запорожець вибирав такий шлях, де не було людських осель, бо втікачам не до вподоби було стріватися з людьми — хто й зна, кого наскочип.

Молоді хлопці досі бачили тільки свій город Острог та близькі села і тепер уперше побачили широкий вільний степ... Острах обгорнув їх, і сум стиснув молоді серця. Та й як було їм не боятися і не сумувати? Вони ж покинули все близьке й відоме задля далеского й невідомого. Куди дойдуть вони цим степом безкраїм? Чи не туди, де небо сходиться з землею? Глянуть вони на небо — по йому хмарки біжать так саме, як і вони, у невідому далиню з півночі на південь; і вітер туди ж летить; і тирса, хвилюючися, хилиться туди ж. Он лози ростуть край озера, — і вони хилють свої віти туди ж таки, на південь. Ген далі замапачили в степу сайгаки, підняли свої гострі мордочки, повнюхали повітря і майнули туди ж, куди й їх несуть слухняні коні. Он орел-білозерець ширяє над степом. А он чайка злетіла вгору, закинула і спустилася в високу траву. Десь узявся зайчик, сів на задні ніжки, вшорошив вушка і враз схопився і майнув через могилу туди ж таки, у невідому далиню...

А он ген далі щось чорніє, ніби люде ходять — то нагинаються, то випростуються, часом блисне щось проти сонця, — може, то косарі з косами, а може, татари... Страшно стає. А запорожець мовчить та смоче люльку. Йому не звикати мовчати. Запорожцеві часом цілими тижнями доводиться самому блукати степами: то він сайгаків полює, то на татарву частує, то рибу в плавнях ловить — і весь час йому нема до кого озватися словом. То звикши мовчати, він і до хлопців не озивався. Мовчали й хлопці... А те чорне, що блукає степом, усе видніше стає... Моторошно хлопцям.

— То люде, дядьку, отам? — зважувється один спитатися в запорожця.

— Дрохви, — вилітає з-під вусів разом із димом.

І знову мовчать. Та й говорити нікому не хочеться. Кожному думається про своє минуле, ще таке недавнє, але таке вже далеке-далеке.

ноги, подивився навкруги. Степ безкрай та подекуди могили високі... Раптом ген далеко перебігли через могилу чорпі цятки — то сайгаки. Це ж їх щось палякало...

Запорожець миттю зліз на стару високу вербу, що росла край річки, і озирнув степ. Щось недобре він побачив, бо мерщій зліз з дерева і почав, штовхаючи, будити своїх товаришів.

— Хлопці, вставайте швидче, за нами гони!

— Що? Що, дядьку? Пап? Загайло?

— Вставайте, стонадцять чортів! За нами гони!

— Гони? Ой, лишечко! Що ж його робити?

— Мерщій на коней, дядечку!

— Еге! Пізно вже на коней... У річку треба.

— Як у річку? Ой, лишенько!..

— У річку? Топитися?..

— Дядечку! Може б, же ми ще втекли?..

Тепер уже зовсім добре чути було собаче гавкання. Молоді втікачі, страшенно перелякані, божевільними очима дивилися один на одного: від хортів князя Острозького далеко не втечеш!

Тим часом запорожець кинувся до старого очерету, що стремів поміж молодим, зеленим, зрізав чотири товсті очеретини, швиденько попроштрикував їх, так що стали дудки, і вернувся до товаришів.

— Ось пате вам по очеретині...

— Нащо, дядьку?

— Стонадцять кіш чортів! Слухайте, коли кажу! Візьміть по оцій очеретині в рота та й ховайтеся в воду поміж очеретом, та пірняйте з головою, щоб з берега голови не було видно, а очеретинка щоб зверху була. Та тихенько сидіть у воді і дихайте крізь очеретинку. Так і весь день можна висидіти в воді... Ми так од татарви ховаємося...

Хлопці вхопили очеретинки і тремтячими руками почали пхати їх у рота.

— Та глядіть же, щоб один кінець очеретини був у роті, а другий над водою, а не в воді, бо поллється вода в рота, і тоді вже капут — треба вистромлювати голову з води.

А тут уже добре стало чути, як тупочуть коні, як весело гавкають собаки. Стало чути навіть гомін людський. Коні почали ржати — почули, що свої близько.

Запорожець кинувся до терну, зломив кілька гострих шпичок, мерщій розпугав коней, укинув їм під сідла по кілька колючок і хвоснував кожного нагаєм. Шпички по-

вгрожувалися коням у спини, і вони як несамовиті полетіли степом.

Гони були зовсім близько.

— Лізьте мерщій у річку!

Хлопці кинулися до річки з очеретинками в роті.

— В очерети! Бредить в очерети! — наказував запорожець, тягнучи в воду все своє добро.

Хлопці пірнули в річку. Видко було, як на збуреній воді ворушилися і тремтіли очеретинки, знімалися з води бульби; та згодом усе заспокоїлось, і тільки знаючи, де хлопці пірнули в воду, можна було помітити, як поміж зеленим очеретом тремтіли й пересувалися старі сухі очеретини.

Останній увійшов у річку запорожець, озирнувся навкруги і сховався в річку.

— Йй-бо, пане, я сам бачив, як він увійшов у річку, — озвався хтось хрипким голосом.

— А, пся віра! Цибулю їли, — он і шолупайки.

Шукачі під'їхали до річки. Собаки поюшили траву, де валялися шолупайки з цибулі, і гавкали, аж вили. Вони почували, що здобич тут, а не бачили її.

— Шукай, Менторе, шукай!

— Вони тут! Лови їх, псю крив! Лови, Огаре! — нацьковували папи собак.

Собаки кидалися в кущі, в очерети, сікалися лізти в воду, п'ялися та гавкали на вербу. Ментор чув, що здобич у воді, крутився в річці, захлинався, пирхав. Але він не вмів пірнати.

Собаки перепливали річку, нюшили на тому березі, але не знаходили там слідів і верталися назад.

— Вони тут, їм не було куди втікати!

— Прокляті хами сидять у річці: вони це вміють робити.

— А що хамам зробиться! Вони ж як видри, і в воді можуть жити!

— А чи не втекли вони кінсьми? Я бачив, як коні побігли степом.

— То самі коні, без людей: я сам бачив.

— Але ж треба піймати князевих коней. Його мосць князь дуже дорожить ними.

— Знаю! Бо он скільки нашого брата шляхтича почастував канчуками через тих коней.

— Коней і пан Совдач із своїми жовнірами піймає,

Якби шукачі пильніше дивилися на річку, то побачили б, як тремтіла і коливалася над водою суха очеретинка, як вона зорнула, покрутилася трохи і тихо-тихо попливла за водою.

— Ні, де чорти, а не люде, прямо-таки мов у воду впали!

— Та вони запевне потопли.

— Цих клятих схизматиків не бере ні вогонь, ні вода.

— О! Коя піймали — он ведуть!

В цей час у річці, на тім місці, де зорнула очеретинка, щось почало борсатися. Вистромилася з води рука, чуб... Хорти загавкали і кивулися в річку.

— Ой, он рука... волосся...

— Де?

— Отам, де Огар шукає.

Але там уже нічого не було. Собака крутилася на тому місці і вила.

— Яцьку, роздягайся та побреди — помадай там шаблею.

Жовпир роздягся і побрів у воду, держучи шаблюку в руці. Враз він спіткнувся на щось і, злякавшись, кинувся назад...

— Єзус-Марія, там щось лежить — м'яке...

— Ну, тягни з води — побачимо.

— Папе... воно... може, воно...

— Тягни, сучий сину, а то я тебе!..

Ядек побрів знов у воду, нагнувся, щось намадав і потяг. Скоро стало видно чобіт, сині штани.

— Тягни, Яцьку, тягни!

Яцько витяг утоплого. То був друкар Хведір Безрідний. Собаки нюхали його й вили.

Всі підступили до втопленого, що лежав на березі, розкидавши руки; голова була ще трохи в воді.

— О, та це друкар з князевої друкарні... Утоп, бідолашний хам...

— Хай не тікає! Туди й дорога схизматові!

VI. ОБРЯТУВАЛИСЯ

Упевнившись, що втікачі потопли і тим самі себе покарали по заслугі, панки покинули Хведора на поталу звіру й птиці, а самі з своїми жовнірами та з городовими

козаками поїхали ще в інший бік шукати інших утікачів; та не так утікачів, як панських коней, бо за їх здорово одбували панські спини в палацових шляхтичів.

Трохи згодом очерет в одному місці заворушився і з води вистромилася мокра козацька шапка з червоним верхом, а тоді й вусате запорожцеве обличчя. Запорожець озирнувся і, побачивши, що ніде нікого нема, свиснув погордливо й сказав:

— Подалися к бісу, крутивуси!

Але тут він побачив на березі бідолашного друкаря, він мерщій виліз з води, тягнучи за собою сакви й довгий спис.

— Хлопці! хлопці! Годі вам воду пити! — гукнув він на товаришів.

З води з'явилися дві голови — обличчя були бліді, аж сині.

Запорожець кинувся до друкаря, підвів його з землі і заходився трусити.

— Захлинувся хлопець, ну, та, може, одійде.

Грицько та Юхим повилазили з річки. Вони аж тремтіли з холоду. Побачивши друкаря, хлопці злякалися і почали розпитуватися.

— Це він утоп? Як же він тут опинився?

— Годі розпитувати! Беріть за ноги та потрусим!

Заходилися друкаря трусити. Помалу-малу обличчя в його ставало не таке синє.

— Трусіть! Добре трусіть! Він ще теплий!

Коли це з друкаря линула вода носом і ротом.

— Годі! Оживає.

Хведора положили на траву. Бідолаха розплющив очі і промовив:

— Холодно!

— Добре! Зараз буде тепло!

Запорожець метнувся до саквів, витяг баклажку з горілкою і срібний корячок. Націдивши горілки в корячок, він звелів:

— Підведіть його, хлопці, посадіть!

Друкаря підвели. Запорожець притулив корячок йому до рота.

— Пий, хлопче, пий разом до двя!

Друкар насилу проковтнув горілку і закашлявся. Обличчя йому ніби стало оживати, червонішати.

— Добре, друкарю, зараз устанеш, — заспокоював його запорожець.

Він налив корячок і перекинув собі під мокрі вуси. Налив товаришам, і ті випили.

Друкар сидів і дивився навкруги посоловілими очима: він, видимо, зовсім не пам'ятав про те, що було.

— Як це ти, хлопче, виліз із річки? — спитав його запорожець.

— Не знаю, — одмовив Хведько.

— Мабуть, води облився. — Озався Грицько, — і я ж багато пив, мало не луснув... Ще добре, що добре наївся, то і в воді пити хотілося.

— А мене бісів рак за вухо вщипнув, — хвалився Юхим.

Запорожець своїм звичасм поліз був у кишеню і витяг звідти кисет із тютюном та люльку. Але побачивши, що із кисета вода тече, і в люльці вода, і губка мокра, він так і вхопив себе за чуба і заходився лаяти тих, через кого таке лихо йому склалося.

Зірвавши кілька листків лопухових, він поскладав їх проти сонця і висипав на їх мокрий тютюн, наштрикував на суху ліщину шматочок губки, тоді повісив на куці мокрої шанку і всю свою одягу і звелів хлопцям:

— Роздягайтеся, хлопці, сушіть одягу!

Хлопці пороздягалися. Друкар Хведько зовсім уже підбавсьорився.

З саків повиймали мокрі паляниці та періжки і порозкладали проти сонця. А сонечко не лінувалося. Воно пекло так, як тільки може пекти в українських степах.

Молоді хлопці з духоти та з нічого робити заходилися купатися. Вони вигадали собі дуже цікаву й користну забавку: повирізували очеретинки такі, як ті, що обрятували їх од лиха, і по черзі ховалися в річці, а товариші вгадували, де саме сидить схований.

А сонечко тим часом висушило і одягу, і тютюн, і губку, і запорожець закупив нарешті свою люльку. Вилізши на вербу, він озирнув степ своїми бачучими очима і, впевнившись, що ніде нікого не видно, сказав:

— Ну, хлопці, тепер гайда! Сонечко ще високо, до вечора чимало степом увійдемо, а ввечері одпочинемо трохи та й знову ходу на всю піч.

— От якби коні наші не повтікали, то так би добре було! — бідкався Грицько, тягнучи на собі сакви з баклажкою.

— Еге! Якби коні, то й Хома з Яремою вміли б їздити! — процідив запорожець крізь зуби, смокчучи люлечку.

— Чи піймали ж їх ляхи? — зацікавився Юхим.

— Еге! Ловила баба воду решетою! — засміявся запорожець.

Надвечір утікачі дійшли до неглибокої балочки і стали спочивати, бо в їй була криниця з погожою водою. Повечерявши та напившись води з криниці, втікачі полягали спати в густій високій траві, так що їх зовсім не було видно.

Повставали, як зійшов місяць, і знову пішли. Ніч була дивно гарна. Повний місяць високо підбився. Сам срібнастий, він обливав срібнастим світом безкрайї степ, і під тим світом здавалося, ніби по степу ворухаться якісь таємні примари. Грицько дивився на місяць, і йому здавалося, що там справді брат брата вилами коле і йому хотілося крикнути: «Не коли, чоловіче, — гріх!» То здавалося йому, що ось-ось з того вікна небесного визирне хтось на землю, на тихий степ, осяяний срібним промінням, і скрикне: «А куди ви, хлопці, йдете?» А то здавалося, що воно закричить позаду, десь за плечима, і Грицько озирався назад, а там усе здавалося ще таємніше й мовчазніше... Здавалося, що трава шепочеться поміж себе, а тирса лепече дитячими голосами: «Не топчіть мене, хлопці, бо мене ще ніхто не топтав!» Часом цвіркуни в ночніні цвіркуни, ніби застерігаючи когось: «Он-он хтось іде степом — бережіться, ховайтеся!..» І трава під ногами якось таємно шестіла... Ставало якось боязько, аж волос на голові ворухився.

— Гі-гі-гі-гі! — раптом розітнулося в степу, і Грицько аж на землю присів з страху й несподіванки.

— Ой, лишечко! Що ж то воно?

— Гі-гі-гі-гі! — закричало знову, і щось чорне, пробігши степом, стало перед утікачами.

— Косю, косю, тпруськи! Іди сюди, дурний! — ласкаво загомонів запорожець, ідучи до того чорного.

— Та це кінь, хлопці, — озвався Юхим. — Ото налякав як!..

То справді був кінь, один з тих коней князя Острозького, що на їх їхали втікачі. Він стояв, нашорошивши вуха, осяяний місяцем.

— Косю, косю, дурний! — примілявся запорожець до коня, підходяючи все ближче.

Але кінь прихнув, повернувся, вдарив задніми копитами і майнув степом... Не на такого, мов, наскочили.

— І не бісова ж конина! — бубонів запорожець. — Ото вшкварив!

Ішли всю ніч, а як сонечко трохи підбилося, тоді запорожець сказав:

— Отепер буде козацька ніч.

Попойшовши всю ніч, утікачі добре потопилися і раді були спочити. А спочивати зручніше їм було вдень, бо вночі безпечніше було йти та й не душно.

Цього разу вони обібрали собі на спочинок місцинку край малої річечки. Там була і вода, і холодок, то вони й спали безпечно аж до обід.

VII. РУШАЮТЬ У ПОХІД

А в Січі тим часом готувалися до морського походу.

Не помилилися козаки, обравши Сагайдачного гетьманом на цей похід, бо напевно чи був на це хто здатніший за його. Петро Конашевич-Сагайдачний народився в теперешній Галичині в містечку Самборі, в сем'ї православною шляхтича на ймення Конаша; а Сагайдачним прозвали його козаки вже згодом через те, що він опріче іншої зброї мав ще й сагайдак*. Учився Петро Сагайдачний в Острозі в школі князя Острозького. Розумний, освічений, до того ще розважливий і обачний, він дуже добре вмів давати порядок військові. Приставши до Запорозького війська, він скоро вславився серед козаків і року 1605 уже водив козаків у морський похід. Тоді запорожці, під його приводом, зруйнували дуже міцну турецьку фортецю Варну.

Отож і тепер козаки вельми раділи, вибравши Сагайдачного кошовим, бо певні були, що під його приводом знову наробляють великої шкоди українським гнобителям татарам, а то й туркам.

Зовсім уже злагодившись, козаки хотіли ще помолитися, виїждючи в далеку небезпечну дорогу, але які саме молитви на той випадок потрібні, вони здебільшого не знали. «Господь його знає, що там піп вчить, як у дорогу напутствує,— казали вони.— Про якогось там Пилипа Мурина та про царицю якусь Кандакію, а до чого ця царяця,— Господь його знає». Попа в Січі не було, бо тоді ще не було й церкви, то й не було кому одправити козакам молебінь.

---

* Сагайдак — це лук з стрілами та з піхвами, в які це все вкладалося.

Ось уже все військо Запорозьке посходилося на беріг до чайок, уже гребці посідали на свої місця, а останнє товариство купчилося ще то коло своїх корогов, то коло чайок. Коли це на гетьманській чайці з'явився з книгою в руках колишній кіївський бурсак і великий пройдисвіт пирятинський, Попович Олексій. Тепер він був без шапки. Його гультяйська голова, завсігди завзято задерта вгору, тепер була похилена над книгою. Південний теплий вітрець маяв його чорним чубом та військовими короговками... Беріг захряс та зацвів козаками. Олексій Попович звів очі на гетьманську корогву і перехрестився. І враз усе козацтво познімало шапки.

— Олексій Попович Святе письмо читає! Слухайте, браття! — прогуло поміж козаками.

«Ангел же Господень рече к Филиппу: возстани и иди на полудне, на путь сходящий от Иерусалима в Газу — и той пусть»...

Голосно лунало по воді і скрізь по березу вимовне поважне читання. Козаки слухали вельми уважно. Вони слухали не Поповича Олексія, того, часто п'яного гульвісу, задираку й пройдисвіта, що не давав нікому спуску; а слухали вони Святе письмо. Обличчя у козаків були поважні, а вітрець маяв чубами на похилених головах.

Олексій Попович вичитував усе голосніше та голосніше, церковнослав'янські слова він вимовляв по-українському, як тоді звичайно читано. І таке читання пагло до вподоби було козакам, воно дуже торкало за серце. Під читання Святого письма козакам згадувалася і рідна оселя, і мати старенька, як вона плакала, виряджаючи сина, і дівчина, як вона прощалася з козаком, а сльози бігли по зблідлому видочку... Багато чого згадувалося...

Олексій Попович дочитав, і козацтво заворушилося. Коли це з другого берега почулося:

— Пугу! Пугу! Козак з Лугу!

Козаки зараз же пізнали товарища.

— Та то ж Карпо!

— А Карпо! А хто ж то ще з ним? Аж троє!

Зараз же четверо козаків скочили у великий рибальський човен, ударили веслами, і човен полетів до того берега. Незабаром Карпо з товаришами були вже в Січі.

— Здоров, Карпе-братіку! — почулося звідусіль. Почалися привітання, розпитування.

— Де ж саме ти був? Що чув? Що бачив? Що виробляють нани та ксьондзи?

— Та що ж? Ксьондзи хлопцями їздють.

— Як то хлопцями їздють?

— Та так, як кіньми. Оце ж я вам коней панських привів — ксьондза Загайла на собі возили. Оце Грицько, це Юхим, а це друкар Хведір Безрідний — козаками тепер будуть...

У цю мить на шаниях грімнула гармати і білий димок із неї понесло туди, на Україну... Другий білий димок знявся — то грімнуто з другої гармати. І той димочок полетів на Україну... Далі знявся третій димок — грімнула третя гармата...

Козаки познімали шанки і перехрестилися. Обличчя стали поважні.

Як бджола кожна летить до свого улка, так сплинули козаки кожен до своєї курінної корогви, до своєї чайки; а там уже молоді гребці сиділи на своїх місцях, і спитували, чи добре повертаються весла.

— А що ж хлопці робитимуть? — питали козаки в Карпа, показуючи на його молодих товаришів, що стояли, мов остовпілі, бо це ж уперше їм довелося таке диво побачити: як вирушали в похід козаки-січовики.

— Хлопці зо мною поїдуть, — одказав Карпо.

— Та в їх же нічого немає.

— Добудуть на морі та за морем. Ще й які жупани собі добудуть! Хлопці, гайда на човна!

Зашумував старий Дніпро, бо кілька сот весел збурвали його блакитну воду. Ішло в похід більш як півсотні чайок, і на кожній було по п'ятдесят і по шістдесят козаків, опріче гребців. Знявся страшенний галас, гребці зчіплювалися веслами, стирняки щось гукали...

Козаки сідали в чайках, кому як зручніше. З берега махали шапками ті козаки, що zostавалися вартувати Січ, пасти військові табуни, ловити та сушити рибу...

— Братіки, доглядайте мого Лисуна!

— І мого Стригунця, братіки, доглядайте! — гукали козаки з чайок, піклуючись про своїх улюблених коней. То були мов передсмертні накази, бо хто й зна, кому судилося вернутися...

Незабаром Січі не стало видно. Передові чайки були вже далеко, так наче з усієї сили поспішалися в далеку невідому путь. Тихо було на чайках. Не чуть було ні жар-

тів, ні веселих пісень. Мудре діло повинні були козаки зробити: греба було так обережно вкратися в море, щоб вороги й не зогледілися, як козаки впадуть на їх мокрим рядом.

VIII. ОДУРИЛИ

Козаки щасливо допливли до Кизикерменю.

Кизикермень — то була невеличка, але добре взброєна турецька фортеця, що стояла над Дніпром, трохи вище од Ляману. Збудували там її турки на те, щоб замкнути Дніпро і не випускати з його в море страшних запорожців, що своїми легенькими чайками налітали зовсім несподівано на багаті турецькі й татарські городи та й грабували їх.

На мурах у Кизикермені стояло з дванадцятаро гармат, повернених пащами до Дніпра, щоб зараз же послати смерть тим зухвалим головам, що насмілились би прокрадатися з Дніпра в Чорне море. Опріче того од фортеці й до другого берега весь Дніпро перегороджено було залізними ланцюгами. Та важкі ланцюги спускалися в воду досить глибоко і легенькі козацькі чайки могли пропливати над ланцюгами, зовсім їх не зачепивши. Через те до ланцюгів було попричіплювано багато всяких брязкал на поплавцях; вони плавали зверху і кожен човен неминуче мусив зачепити за ті брязкала. Знімався страшний брязкіт, з фортеці зараз же стріляно з гармат па ланцюги, і вороги, що думали темної ночі прокрастися повз фортецю, неминуче потопали в Дніпрі.

Все це дуже добре знав батько козацький Петро Сагайдачний і намислив одурити турків.

Не допливши кілька верстов до Кизикерменю, він звелів чайкам звернути в затоку. Над затокою росли великі старі сокори, тополі та інші дерева.

Сагайдачний, вийшовши з козаками на беріг, звелів їм рубати товсті дерева і тягти їх до води. Козаки широко взялися до роботи і незабаром на землі лежало кілька десятків дерев, що так закрашали Дніпрову затоку.

— Скільки чайок, дітки, стільки й дерев треба, — наказував Сагайдачний.

— Добре, батьку, — одмовили козаки і заходилися лічити позрубвані дерева.

— Лічи ти, Хомо,— глузували козаки з придуркуватого Хоми.— Ти ж у нас здорово вмієш лічити.

Хома почав:

— Оце раз, оце два, оце три...

Лічив, лічив, налічив аж двадцять дев'ять, а тоді:

— Двадцять десять, двадцять одинадцять...

Козаки зареготалися, а Хома страшенно збентежився й замовк.

— Так, так, Хомо! Лічи далі: двадцять десять, двадцять люлька, тридцять кресало...

І знову регіт.

Нарешті позрубувані дерева полічено. Тоді Сагайдачний звелів:

— А тепер, дітки, стягайте дерево в воду та прив'язуйте злегенька до чайок.

— Ну й хитрий же з біса в нас батько! — бубонів Карпо, тягнучи з своїми хлопцями величезну деревину в воду.

Ось уже дерева постягано в воду і до кожної чайки по-прив'язувано по деревині, так, щоб деревина пливла поперед чайки. Тоді повечеряли на березі, не розпалюючи багаття, щоб не побачили з Кизикерменю; та й татари, може, десь недалеко вешталися, то щоб не побачили диму. Незабаром смеркло, а там і зовсім спочило і знявся вітер з півночі,— по-запорозькому — москаль.

— Москаль знявся, це нам на руку ковінька! — казали запорожці.

— Москаль пас і в море внесе.

Не допустивши трохи до півночі, запорожці посідали в чайки і попливли. Тепер чайки пливли лавою близесенько одна до одної. Пливли тихо-тихо, не гребучися, а за водою.

Поперед чайок пливли якісь темні страшидла — чи то люде-велетні, чи то звіри, чи якісь велетенські риби... З води вистромлювалися ніби руки з величезними пальцями... То пливли дерева, поприв'язувані до чайок.

Тихо-тихо — ніхто й словом не озветься. Тільки вітер-москаль подихає... Подихне, пробіжить по воді і стихне...

Десь там, у темряві, заспівав півень: то в Кизикермені гурецький півень, а співає так саме, як і козацький півень на Україні. Другий півень заспівав — це вже північ. Небо зоряве-зоряве: он Петрів хрест, он Чепіга, а он Волосо-жари сяють...

І з Дніпра дивлються і мигтять зірочки. Он зірочка по-

котилася по небу і ніби впала в Дніпро... Десь пугач запугав...

На одній чайці, що пливе трохи попереду, чорніє якась постать. То Сагайдачний стоїть нерухомо і дивиться наперед...

А там спереду в темряві загавкав собака... То в Кизикермені турецький собака на вітер гавкає — не спиться йому, як і кожному собаці...

Он манесенький вогник заблпмав... Мабуть, то світитесь віконце в вартовій башті... А може, то зірочка. Ні, не зірочка — он чорніє башта, мур...

Знову москаль подмухнув козакам у потилицю — і знов тихо...

— Весла в воду, спиніть чайки! — звелів Сагайдачний стиха, так що почули тільки на найближчих чайках.

— Весла в воду! Спиніть чайки! — переказано з чайки на чайку.

Всі чайки стали. Попереду чорніли баштові кпзпкерменські мур.

— Одрізуйте дерева! Пускайте за водою! — звелів знов Сагайдачний.

— Одрізуйте дерева! Пускайте за водою! — пішов наказ з чайки на чайку упоперек усього Дніпра.

Визволені дерева, ворущучи пообрубуваними гілками, мов руками, попливли вниз за водою.

Чайки стояли верухомо, бо козаки стримували їх веслами.

Дерева позникали в темряві...

Тихо, тихо — навіть москаль не подихав... Помипуло кілька хвилин... Хрипко, ніби зпросоння, кукурікнув півень, гавкнув спросоння собака... і знову тихо...

Раптом спереду в темряві брязнуло... далі знову брязь, брязь!..

— Зачепили! — пробубонів Карио, налягаючи на весло. І в ту ж мить грімнуто з гармати — раз, удруге, втретє.

Прокинулася фортеця, загрюкотіли гармати — стріляють турки по сокорах та по тополях, та й думають, що топлять чайки з зухвалими козаками... Чути, як кричать: «Алла! Алла! Алла!»

Раз за разом грімають з мурів. Гарматні кулі падають у воду, розривають ланцюги.

— Ких-ких-ких! — затуляючи рукою рот і ніс, сміється Хома. — Ото йолопи! По сокорах стріляють!

— Шу й хитрий же в нас батько! — шепочуть молоді ко-
ваки.

Ще кілька разів грімнуто, і все стихло: мабуть певні
турки, що вже знищили своїх ворогів.

Тихо й темно спереду — хоч в око стрель.

— Рушайте, дітки, та тихо-тихо, щоб і не хлюпнути
водою! — наказує Сагайдачний.

— Рушайте! Рушайте! — тихо пролинуло по чайках.

Дмухнув москаль, і чайки, мов птахи, полинули темною
водою... Ось вони пливуть уже повз фортецю... Чути гомін
на мурах... За мурами реве перелякана худоба... Ось уже
поминули фортецю...

— Ких-ких-ких! — сміється Хома, затуляючи рота.

— Мовчи, Хомо, ще не дома! — спиняють його козаки.

— От так батько! От так Сагайдак!

— Налягайте, налягайте, братці, на весла!

Чайки лінули прудко, прудко. Кизикермень зостався
далеко позаду.

На світанні вони, мов дикі качки, поховалися в неосяз-
них очеретах. Там вони мали відпочити, а тоді вже ви-
пливти в море. Місце задля спочинку було чудове. Оче-
рети тяглися на десятки верстов, а серед їх жгло безліч
усякого водяного птаства: баклани, чаплі, гуси, качки,
кулики, дикі курочки, бугаї. Од пташиного галасу аж по-
вітря дзвеніло. Часом ніби вихор пролітав очеретами: то
бігла чимсь наполохана черідка диких свиней,— їх багато
велосся в плавнях.

Запорожці любили очерети. В очеретах ховалися вони
від татар та турків, в очеретах полювали, в очеретах рибу
ловили. Про очерети козаків і в піснях співали.

Та в очеретах же велися й найлютіші козацькі вороги,
що дошкуляли козакові при роботі і не давали йому ні
відпочити, ні заснути до пуття. Вороги ті були комарі...
Навіть у піснях співано про те, як козакам доводилося
козацьким білим тілом комарів годувати.

Заїхавши в очерети, запорожці полягали спочивати —
хто в чайці, хто на березі. Але ж не всі полягали, бо тре-
ба було й вартувати. Вартові поставали теж в очеретах,
але на шпильях, щоб гендалі видно було. На варту ставало
по двох її по трох вкупі: як одного сон зморить, то щоб
було кому вартувати.

Раптом запідьподьомкав перепел: «Підьподьом! Підь-
подьом!»

— Хавав! Хавав! Хавав! — одгукнулося в різних місцях.

То обережний Небаба вивіряв варту: сховавшись в очереті, він підьподьомкав, а до його вартіві повинні були озиватися. І лихо було тому необачному, що заснув на варті і не відгукнувся: його здорово бито киями.

ІХ. БУРЯ НА МОРІ

Нарешті козаки випливли в море.

— А яке ж воно велике! — з острахом крикнув Грицько, глянувши переляканими очима на безкрає море.

— А яка в йому вода! — чи то дивуючись, чи лякаючись, озвався його товариш.

— Блакитна...

— Ні, спля.

— І не спля, а зелена.

— І кінця-краю нема їй.

— Так он яке море! Ой Господи!

— Тільки небо покрив йому...

— Небо простре яко кожу... Ех! — якомсь незадоволено пробубонів Олексій Попович. Він був сердитий, бо під час походу, а надто на морі, заборонено було пити горілку. — Чортове море!

— Еге! Якби оце все була горілка, а не вода, ото добре було б! — глузував із його вусатий Карпо.

Море вразило не самих тих, хто вперше бачив його. Перед очима, куди не глянь, хвилювала вода якогось дивно-го коліру і не було їй краю; не було на чому спочити в тій водяній пустині. Людина почувала себе такою безпорадною, одірваною од усього світу. Вгорі небо, внизу безодня, і нічогісінько більше. Сум налягав на душу. Хоч би що-небудь живе з'явилося на цій водяній пустині. Чайки пливли на південь. І людині хотілося спитати, що ж там далі, за тією безкраєю блакиттю? Здавалося, що там ще страшніше.

Тільки ліворуч, далеко-далеко, там, де небо сходилося з морем, простяглася довга темна смуга, ніби хмарка, та й вона ніби тонула в морі, ніби туманом бралася.

— А то що? — питали молоді козаки про ту смугу.

— То Крим...

— Так ота хмарка, що росте там, за далекою блакиттю, — то Крим? Ото там мучуться бідні невільники?.. Ото

туди плывуть козаки, щоб визволити їх і помститися за їх муки?..

А як сонце пече! Невже це те саме сонце, що й на Україні: в Києві, в Острозі, в Прилуці, в Пирятині?.. І на море лягла од його безкрая блискуча смуга, і тремтить вона та іскриться на тій страшній воді, що ніби дихає всюди, куди досягне око...

На великій отаманській чайці сидить, підобгавши ноги, сивоусий Небаба, ліниво смокче люльку і кунає.

У тій же чайці сидів і вусатий Карпо. Він не дивився на море, бо вже не раз бував на йому і воно його вже не цікавило. От у степу або в очеретах — то зовсім інше: там завжди єсть на чому виявити свою спритність. А море — що! Сама вода, та й то така, що й пити негодяща.

Олексій Попович сидів недалеко від Карпа і з нічого робити перехилився через облавки і плював у погане море, на якому заборонено пити горілку.

— Дядьку, гляньте, гляньте, що то воно? — спитав переляканий друкар, показуючи на море.

— Це? — спитав Карпо.

— Та онде з моря вириває...

— Та то ж коні.

— Які коні?

— Морські коні, не наські.

Справді, недалеко від чайок, з моря виривали якісь чорні незграби, плескали по воді, чи то хвостом, чи то руками і знову пірнали в воду. То дельфіни виривали погратися проти сонечка і якось чудно перекидалися.

— А коли б нам дьори не дало, — пробубонів Карпо.

— Якої дьори, дядьку? — спитав стурбований Грицько.

— Коли б море не заграло...

— Як то?

— Хуртовина буде — буря.

— Та по чому ж ви вгадуєте, дядьку?

— А по тому, небоже, що оті коники виграють.

Хоча пі з чого не було видко, що має початися буря, та слова досвідченого запорожця дуже палякали молодих козаків. Їм доводилося чувати про страшні бурі на морі, вони чули, як співали кобзарі думу про те, як два брати-козаки в морі потопали та заочі з батьком, з ненькою прощалися і прохали помолитися за їх нещасливих, що в морі потопають, вирятувати їх зо дна моря, і як потопав з ними третій козак — чужий чужениця, що не було в

його ні батька, ні матері і не було кому за його помоли-
тися.

А дельфіни все частіше висували з моря нечуварні го-
лови та чорні блискучі спини... В повітрі тремтіло маре-
во... Десь високо над козаками пролинув сокіл-білозерець,
жалібно квилючи. Щось та віщують оті таємничі призві-
стки!..

Аж ось на сході з'явилася хмара. Вона росла швидко-
швидко, прибираючи собі всякі химерні постаті, надима-
лася, мов жива, лізла з-під обрію все вище й вище і за-
ступала небо. Море почало чорніти і подекуди ніби здри-
галось. Ніби щось живе забігало по йому, дмухнуло в об-
личчя козакам, свистіло в вітрилах, розтріпувало гребцям
спітнілі губи.

— Гай-гай! — озався Небаба, поглядаючи на небо.—
Щось то буде!

Щось загуло здалека, ніби щось важке котилося з гори.

І море, й небо все темнішали. На воді став з'являтися
білий шум, так наче білі птахи то виривалися з моря, то
знову пірнали. Десь угорі знову заквилив сокіл-білозе-
рець... Козацькі чайки все дужче стрибали по хвилях, та
все ж силкувалися пливти лавами...

На отаманській чайці стояв Сагайдачний; він скинув
шапку і уважно почав роздивлятися навкруги. Чуб його
маяв у повітрі.

— А буде щось,— стиха озався він до Небаби, що сто-
яв біля його.

— А буде, батьку,— одмовив Небаба.

Сагайдачний виняв з кишені хустку і махнув нею. З-по-
між козаків, що сиділи в отаманській чайці, устав креме-
зний козарлюга і підійшов до Сагайдачного.

— Подай гасло! — звелів йому Сагайдачний.

Гармаш пішов до передньої гармати; він мало не на-
дав — так дуже хитало чайку. Вітер усе дужчав і аж ви-
щав, наче з болю, наче його самого хтось примушував ві-
яти.

Грімнула гармата, але стріль видався зовсім негучний
проти того грому, що вдарив зараз же. Почувши гарматне
гасло, всі чайки почали привертати до отаманської, і не-
забаром стояли всі круг неї.

— Панове отамани і все вірне товариство! — почав го-
лосно Сагайдачний.— Самі ви бачите, що Господь посилав
нам роботу дуновенієм своїм божим. Встає хуртовина —
греба з нею боротися, і милосердний Господь нам допомо-

же. Держітеся купи, щоб нас по морю не розімчало, та ставовіть чайки проти хвилі... А води не бійтеся — воду шапками козацькими виливайте... Чусте, дітки?

— Чуємо, батьку! — відгукнулося козацтво.

Почалася буря — несподівана, раптова, несамоविता. Грім, що спершу ніби перекочувався по всьому небу, тепер гуркотів без перестану над зчорнілим морем та над козаками. Блискавки перехресувались, перерізували одну одну, сліпили козакам очі, падали в воду, наче ось-ось тут, саме біля чайок. Дощ лив такий, ніби вгорі замість хмар було море.

Козаки на дніпровських порогах позивали боротися з розлютованою водою. І там їх байдаки кидало з гори в безодню, і вони, мов сухе листя, крутилися на збуреній воді, а тоді знову злітали вгору на сиві буруни; то й тепер вони всі до одного завзято боролися з посатанилим морем. Стирники та гребці давали одсіч високим бурунам, що падали на їх; вони сміливо різали водяні гори і падали в безодні, а тоді знову злітали на височенні, сиві од шуму, хвилі; всі останні козаки виливали воду з чайок, хто ковшем, хто відром, а хто й просто шапкою... Грюкотів грім, рипіла й скрипіла снасть у чайках, гуло й ревло море, скиглив вітер, кричали старі козаки, підбадьорюючи молодих, — і все це зливалося в таку музику, що від неї і в найсміливіших волосья ворухилося на голові.

Буря перемагала. Бідаки гребці так познесилювались, що пасилу ворухили руками. Де в кого вже вирвало весла із знесиленних рук і понесло в море; деякі весла вже на тріски потрощило. Води в чайках прибувало.

— Спиви хлябі твої, Отче Вседержителю! Покарай мене самого!.. Сам я тут грішний! — молився Олексій Попович, унавши навколішки і знявши руки до грізного неба.

— Браття! Будемо сповідатися Богові милосердному! — гукало козацтво.

— Сповідай нас, батьку! Сповідай, отамане, потопаємо!

Сагайдачний чув ті безпідійні вигукки. Він бачив, що товариство вбивається з мочі і втрачає надію на рятунок. Треба було підтримати, підбадьорити знесиленних. Сагайдачний добре знав море і певний був, що ця несподівана буря так саме швидко й помине, як валетіла... Вона ось-ось ущухне, бо й грім уже не так грюкотів і блискавки випся вже далі... Але треба було викрепити цей останній момент, треба було підбадьорити товариство. Знав він добре забобони тих людей, серед яких жив так довго: во-

ни здебільшого були мов діти, що вірили казкам. Він бачив, що в цю страшну хвилину вони згадали думу про бурю на Чорному морі, що кобзарі співали по всій Україні... І він зважився зробити так, як співається в думі, начто що й козаки вимагали сповіді, вимагали того, про що співається в думі.

Так намисливши, він став у чайці і сказав голосно словами з думи:

— Панове, братіки мої й дітки! Може, хто межі вами великий гріх на собі має, що злая хуртовина на нас налягає, судна напці потопляє... Сповідайтесь, панове, милосердному Богу, Чорному морю, і всьому війську Запорозькому, і мені, отаману кошовому! Нехай той, хто найбільше гріхів на собі має, в Чорному морі один потопяє, війська козацького не загубляє.

Деякі козаки понадали навколішки і поздіймали руки до неба:

— Я грішний! Я найбільше гріхів на собі маю! — гукали вони.

Аж тут виступив наперед Олексій Попович. Мокре волосья надало йому на бліде обличчя, з очей текли сльози. Він був дуже правдивий, але вдачу мав запальну, нестриману, любив пиячити, гультювати, з усіма сварився, та швидко й мирився; серце мав вельми щире.

Він зважився віддати себе в жертву за всіх.

— Панове-браття! — голосно вигукнув він. — Я той грішник великий — мене карайте!.. Добре ви, браття, учніте, червоною китайкою мені очі зав'яжіте, в Чорному морі втопіте. Нехай я один погибаю, війська козацького не загубляю...

Зо страхом та з жалем дивилися на його козаки і не помічали, що буря вже вщухає, грім уже не так грюкоче, дощ перестає.

Устав вусатий Карпо, приятель Олексіїв.

— Як же то, Олексію? — спитав він. — Ти Святе писмо в руки береш, читаєш, нас, простих людей, на все добре наставляєш, — який же ти на собі великий гріх маєш?

Олексій Попович сумно похитав головою і промовив:

— Як я з города Пирятина, брате, виїздив, то з отцем, з матіррю опрощення не брав і на свого старшого брата великий гнів покладав, дітей малих, удів старих стремцем у груди штовхав, проти церкви — дому божого — проїздив, шапки з себе не знімав. За те, панове, великий гріх

на собі маю і тепер погибаю. Не єсть це, браття, по Чорному морю буря гуляє, а єсть це отцева й материна молитва мене карає.

Всі слухали його з великою увагою. Сам тільки Сагайдачний, бачивши, що буря ось-ось уцухне і небезпешність уже минула, ховав усміх під усами, але зважився довести справу до краю. Та тепер уже не треба було завапашати людишу, досить зробити так, як вимагав забобон народний: треба було випустити в пашу розлютованому морю кілька крапель людської крові.

— Панове-братіки й дітки! — голосно сказав він. — Добре ви дбайте, Олексія Поповича наперед виподіте, на правій руці мизинного пальця утніте, християнської крові в Чорне море випустіте. Як буде Чорне море кров християнську пожирати, то буде на йому супротивна хвиля стихати.

— Гляньте, а вже й тихо стало! — несподівано скрикнув Грицько.

— Глянь! І справді тихо! Слава ж тобі Господи!

— Ведіть, ведіть Олексія Поповича! Утніте йому пальця! — гукнули деякі.

Олексій Попович сам вийшов наперед, перехрестився, вклонився на всі чотири боки і положив мизинного пальця на облявки. Тут стояв Небаба. Він добув з піхов шаблю і перехрестився:

— Господи помози! Праз!

Кінчик мизинного пальця впав у море. Заканала в море і кров козацька. Всі перехрестились. Перехрестився і Олексій Попович і закривавив своє бліде обличчя.

А тим часом буря зовсім уцухла. Глянув на стихле море Олексій Попович, і обличчя йому повеселішало.

— А почитай нам, Олексію, з Святого письма, а ми послухаємо та подякуємо Богові за рятунок, — прохали деякі козаки.

Попович виняв свою товсту книгу, що зовсім змокла, розгорнув її і почав перегортати мокрі картки, чогось шукаючи, а знайшовши, сказав:

— Мабуть, оце прочитаємо: посланіє апостола Павла до Тимохвія — про повагу до старих людей.

— Добре, добре! Читай!

Олексій перехрестився і почав читати ще й досі тремтливим голосом:

— Чадо Тимохвіє! Старцю не твори пакості, по утішай

яко же отця, юноші — яко же братію, стариці — яко же матері...»

— Ось і сонечко! — радісно скрикнув Хома і перепи-
нив читання.

Х. БІЛЯ КРИМУ

Кільки день уже плвли козаки морем. Після бурі година стала гарна та тиха і козаки пропливли вже повз увесь західний берег Криму, увесь час плвучи від його так далеко, що він здавався вузьенькою хмаркою на обрії; нарешті опинилися вони проти південного берега. Ні разу вони ні з ким не спіткалися, бо як помічали на морі якесь судно, то роздивлялися своїми бачучими очима, куди воно пливе, та й звертали так, щоб з ним не зустрітися. А їх помітити здалека не можна було, бо чайки були дуже ш-зенько над водою.

Тепер вони підпливли до Криму вже ближче, але все ж так, що з берега не можна було їх побачити, а їм берег було видко. Дивуючись та жахаючись, роздивлялися молоді козаки на величну красу південного Криму, того Криму, про який вони наслухалися стільки цікавого, таємного, страшного й звабливого од старіших козаків, що бували в тому дивному краї то по волі, то по неволі, як забирали їх татари.

Перед козаками в тумановій далечині, серед зелених долин, знімалися височенні гори-скелі. Ті стрімко знімалися вгору, а ті понависали над морем — здавалося, що ось-ось увірвуться вони і шубовснуть у море. Сказав би, що то якісь могутні духи попідземні повивертали з глибини оті величезні кряжі та гострі скелі, що знімалися до блакитного неба і відгородили кримське побережжя од північних країн, захистили, щоб вітер північний не віяв холодом на його пишну природу, на дивне темно-блакитне море.

Бували козаки оповідали молодшим, які дива бачили вони в Криму, і слухачам та дивна країна здавалася ще таємнішою, ще страшнішою. Високі гострі скелі, вузьке міжгір'я, гора Бабуган-Яйлі, подібна до якогось звіра, височенний Чатирдаг, що ніби підпирав небо своєю кам'яною головою, — все це збуджувало якийсь побожний острах у козаків, що народилися в українських степах.

— Стривайте, все побачите: і татар, і Кафу, а може, й Козлов, і бідних невільників, може, побачите,— одказав Небаба. Сам він уже не раз те все бачив.

Нарешті побачили вони й Кафу, той усесвітній невільницький базар у XVI, а надто в XVII сторіччі, як у йому на торговицях та на пристанях повно було невільників з усяких країн; вони юрбами сиділи, а то блукали, дзвонючи кайданами, і їх продавано та куповано так, як продають та купують воли чи коні.

І ось козак побачили цей страшний город — город неволі та плачу, город, який проклинав увесь тодішній християнський світ. Вдалечині, повиті злегка туманом, стояли понад блакитним морем сірі башти та позублені мури; високо знімалися вгору білі шпичасті мінарети з золотими півмісяцями зверху. А геть далі знімалися сірі гори, порослі темно-зеленим деревом. На пристанях, мов ліс, чорніли щогли з галер чи каторг турецьких, та з усяких суден: італійських, еспанських, голландських,— яким пощастило допливти до блакитного пристані в Кафі.

— Так оце та Кафа проклята! Оце та неволя бусурменська! — говорили козак.

— Вона ж, вона, Іродова! — одмовляв Небаба.

Вранішнє сонце осявало Кафу і увесь південний берег кримський, і козак досхочу могли надивитися на ту дивну країну, в яку лагодилася вступити. І думалося їм, що, може, кому доведеться навіки там заснути від ворожої кулі чи шаблі, а кому — здобути кайдани на руки та на ноги та й вік звікувати у тяжкій неволі...

Небаба стояв у чайці поруч із Сагайдачним та з писарем Мазепою. Коли це він почав до чогось плівно придивлятися.

— Ану, пане писарю,— озвався він до Мазепп,— в тебе очі молоді, дрібне письмо читають,— глянь лиш отуди, що то там ворухнуться.

— Де, пане Хвилоне? — спитав Мазепа.

— А онде... щось чорніє на морі.

Небаба показав на море ліворуч од Кафи. Мазепа наставив руку над очима.

— Бачу, бачу: може, татари-рибалки плывуть, а може, що інше.

— Та то, дядьку, каюк татарський,— озвався Олексій Попович. Він добре знав Крим, бо вже скоштував кримської неволі.

— Та вже ж каюк,— сказав Сагайдачний.

В чорних замислених очах його раптом блиснула якась думка. Він озирнув чайки, що тихо гоїдалися на блакитному морі.

— Ану, хлопці, беріться за весла! — голосно гукнув він.

Всі вельми здивувалися, почувши такий наказ. Гребці взялися за весла; козацтво в чайках заметушилося.

— Панове отамани і все військове товариство! — промовив Сагайдачний. — Стійте ви тут, вартуйте, мене дожидайте, а я хочу татарина піймати, щоб розпитатися в його про дещо.

— Добре, добре, батьку! — одмовили в усіх чайок.

— Мочіть весла, хлопці! Гайда! — звелів Сагайдачний. — Доганяйте чорну муху, що гентам на морі сіла!

Гребці вдарили веслами по воді, і чайка полпнула, мов справді крилатий птах. Скоро чорну муху стало видніше. Знати було, що вона простує до Кафи. Ліниво, ледве помітно ворущачись, блищало двоє весел, а разом з ними, так саме ліниво хиталася в каюці людина.

Чайка наздоганяла каюк, але ті, що сиділи в йому, може, й помітили це, та не злякалися і не кинулися тікати, бо подумали, мабуть, що то пливе великий татарський чи турецький човен.

Аж ось чайка вже зовсім близько. Хома, розстібнувши сорочку, так щиро повертав веслами, що аж увесь потім облився. Він поглядав на каюк, усміхався лукаво й підморгував веселому Грицькові — вони вже були приятелями.

— Ото дурень! — казав він, лукаво всміхаючись. — І злякається ж він, як нас побачить.

— Ще б пак не злякатися, тебе побачивши! — одказав, сміючися, Карпо. — Ти такий страшний, що тебе й мати злякалася та й дурнем на світ пустила.

Ось уже чайка біля каюка.

— Алла! Алла! — закричав татарин, кинувши весла. — Козак! Козак!

У каюці спало ще двоє татар. Вони схопилися і теж залемментували:

— Алла! Алла! Алла-акбер!

Та Карпо вже зачепив гаком за каюк і притяг його до чайки.

— Не кричіть! Не вийте, гаспидові цудики! — крикнув він бравцям.

Кільки козаків, а серед їх і Хома, стрибнули з чайки в каюк і пов'язали трьох бранців-татар — двох старих і одного молодого.

— Добре, дітки! — похвалив Сагайдачний. — Несіть їх у чайку.

Здоровучий Хома вхопив одразу двох татар і підняв їх, щоб перекинути в чайку. Татари страшенно билися в його міцних руках.

— Та не пручайтесь, гаспидові діти, бо потопнете! — вмовляв їх Хома.

Інші козаки вхопили бранців і втягли в чайку. Але Хома якось похитнувся і шубовснув у воду.

— Ой лишечко! Хома втоп! — скрикнули козаки.

Та Хома не втоп. Його здорова, з руським чубом голова виринула з води і він, червоний як буряк, пирхав, наче ківь. Козаки простягли йому весло і допомогли влізти в чайку. Він усе плював і бубонів:

— Ну й вода в морі недобра... солона та гірка...

Перелякані бранці-татари з острахом поглядали навкруги. Менший упав навколішки і щось бубонів, мабуть молився, бо часто поминав Аллаха. Він безнадійно поглядав на рідні гори та на зелені садки, що купалися в пекучому сонячному промінні; мабуть, то він прощався з ними, не сподіваючись вже до їх вернутися. І старі татари щось шепотіли: мабуть, теж прощалися і з життям, і з своїм чудовим красм, думаючи, що ті вусаті, чубаті, засмалепі страшидла зараз їх повбивають.

В каюці були коники з вишнями, з огіркам, з морквою та з іншою городиною. Татари те все везли на базар у Кафу, та дуже одбилися од берега і опинилися в козацьких руках.

Сагайдачний, Небаба, Олексій Попович і ще дехто з козаків заговорили до бранців по-татарському, і хоч говорили деякі не геть-то добре, та все ж татари розуміли. Їх розпитувано, хто тепер санджак у Кафі, скільки в фортеці татарського та турецького війська, чи стоять у пристані турецькі військові та торгові галери і скільки їх саме. Татари здебільшого одказували, що нічого не знають і все згадували Аллаха.

Тоді Сагайдачний звелів прив'язати каюк до своєї чайки і плисти туди, де залишилося все товариство. От зраділи там, побачивши ягоди та городину, і зараз хотіли подасувати, але Сагайдачний заборонив займати.

— Я сам повезу це добро на базар,— сказав він.— Хочу сам у Кафі довідатися, чому там продають ківш лиха.

Небаба, почувши це, тільки вусом моргнув, а Мазепа озвався:

— Лихо — дешевий крам, пане отамане.

— А щоб хоч на годину купцем стати, то треба і вбратися по-купецькому,— додав Сагайдачний.— Ану, дітки, роздягніть їх аж до голого тіла, щоб було нам у віщо вдягтися, коли вже торгувати заманулося.

Козаки кинулися роздягати татар. Бідолахи думали, що то вже їх або в море повкидають, або голови повтинають і страшенно пручалися та кричали «Алла!». Тоді козаки вхопили їх за руки й за ноги, і за мить татари були вже голі.

— Прикрийте чимсь татарське тіло! — звелів Сагайдачний.

Татар прикрили повстями, а в їхню одежу повбиралися Сагайдачний, Небаба та Олексій Попович, бо він був уже в Криму в неволі і добре розумів татарську мову, та й сам умів трохи по-їхньому.

Козаки страшенно раділи, дивлячися, як вони вбиралися в татарське вбрання.

— От татари, так татари! — хвалив Хома.

— Такі татари, що й Хома злякався б, якби побачив їх у себе на печі! — дражнив Карпо.

— Атож! Злякаюсь я лисого біса! — огризався Хома.

Вбравшись в татарське вбрання і сховавши чуприну під татарську шапку, Сагайдачний трохи замислився, а тоді сказав своєму джурі:

— Ану, джуро, подай мені булаву!

Джура мерщій побіг і незабаром приніс Сагайдачному його отаманську булаву. Сагайдачний узяв у руки булаву і високо зняв її над головою.

— Панове отамани і все славне військо Запорозьке! — сказав він голосно.— Якщо я завтра вранці не вернуся до вас, то вибирайте собі нового батька і добувайте без мене Кафу. А тепер, поки я їздитиму, хай отаманус пан писар.

І він передав свою булаву Мазепі.

Через кілька хвилин татарський каюк швидко плив од чайок. У йому сиділи Сагайдачний, Небаба і Олексій Попович.

Козаки довго пильнували очима каюка, аж поки він став такий, як муха, а потім і зовсім зник.

А каюк тим часом помалу підпливав до Кафи. Все виразніше вимальовувалися на блакитному небі та на гірських узбоччях похмурі кінчасті башти фортечні з вузькими віконцями та з дірками, в які визирали гармати. Башти півколом спускалися до моря; а нижче були такі ж похмурі міські мури з залізними гаками; на ті гаки за кару кидано з мурів бідних невірників і вони, настромившись на гаки, вмирали в тяжких муках. Птахи та черви об'їдали тіло, а кістки довго ще висіли й торохтіли, як повіє вітер. З-за тих похмурих мурів визирали мечеті¹ з круглими, ніби окатими, банями, високі тонкі мінаретти² з позолочуваними півмісяцями зверху і з вузькими довгастими вікнами вниз. Визирали з-за мурів і будинки з рівними, мов поміст, дахами, облетені всякими ростинами, пообсаджувачі темними замисленими кипарисами. Вулиці йшли по горі півколом одна над одною, і це виходило дуже гарно.

Козаки дивилися на той чудовий город, а серце їх нило в тяжкого болю...

Та й було чого серцеві боліти...

В Кафінській пристані повно було кораблів, галер чи каторг та інших усяких суден. Великі й малі прапори всякого коліру маяли на їх. На суднах метушилися якісь небачені люде в усякому дивному вбранні. Чути було розмови всякими мовами. Та голосніше за розмови й за весь галас бряжчали десь недалеко лавцюги-кайдани... На кому вони?.. Хто бряжчить ними?..

Козаки озирнулись і побачили велику чорну незграбну каторгу турецьку. На їй сиділи й стояли невірники, поприпинані брязкучими лавцюгами до ослонів, і невпевно повертали веслами, і каторга плівла і тягла за собою кілька суден, навантажених усяким крамом. Придивившись до тих пещасних гребців, що працювали так тяжко, козаки аж застогнали з великого жалю; бо то все були невірники: українці, москалі, ляхи. Вимучені, виснажені, вони були ніби страшні якісь примари з довгим скудовченим волоссям, з довгими скудовченими бородами, мало не зовсім голі. Залізо та сиряця до кісток пошмугляли їм тіло. Невірників багато було на галері — старі з сивими, навіть з пожовклими бородами і молоді, але вже

---

¹ Мечеть — церква у людей магометанської віри.

² Мінарет — висока башта коло мечеті; з неї гукають, скликаючи магометан на молитву.

зістарені з горя та з праці надмірної. Вони гребли, похилиючись то назад, то наперед. Поміж ними ходили турецькі доглядачі. Он якпійсь невільник, знемігшись з праці тяжкої, чи з голоду, чи, може, з безсоння, не в лад повертає веслом. Доглядач зараз прискочив до його і почав шмагати червоною таволгою по голпх плечах, по спині, по голові...

Червона таволга впивалася в голе потерзане тіло невільника, а він не смів навіть ухопитися руками за вдарене місце, а тільки ввесь згинався і жалібно, безнадійно дивився на чудове, але німе й нежалісливе небо...

— Мати Божа! — несамохіть скрикнув Небаба, а по засмаглому обличчю в Олексія Поповича котилися сльози і падали на татарське вбрання.

Тільки Сагайдачний мов не помічав галери і не дивився на неї; він сидів похмурий і з-під густих брів пильно дивився на пристань.

— Не дивіться на каторгу, — стиха сказав він, — а то щоб який невільник не пізнав нас та не скрикнув з радощів.

Небаба та Олексій Попович одвели очі од галери. А вона все посувалася помалу; а в повітрі бряжчали й давелили важкі кайдани, і той брязкіт болем тяжким одгукувався в козацьких душах.

Козаки почали просуватися каюком поміж усякими суднами і зненацька почули якісь дивні згуки: чи то співання, чи то стогнання, що вихоплювалося з намученої душі. Глянувши туди, звідки чулися ті згуки, побачили козаки знову бідолах невільників. Та ці вже були одмітніші од тих, що бачили козаки на галері. Ці були ще наче обідраніші, ще голіші і здебільшого русяві та руді, і на ногах у їх було щось, ніби постолі. З чого їх виплетено — не можна було розібрати, та все ж нагадували вони постолі. На невільниках було щось, ніби хомути; мотузки од тих хомутів сплетено в товсту кодолу, прив'язану до судини, навантаженої камінням. На ногах у невільників давленіли кайдани. Похиливши вниз голови та поспускавши руки, що висіли мов спаралізовані, невільники йшли берегом і тягли важку судину, стогнучи наболілими грудьми: «Эй, дубиннушка — ухнем!» А біля їх ішли доглядачі і били таволгою та сирцею.

Козаки дивилися на бідолах, і некучий жаль стискав їм серце. Нарешті каюк саяк-так просунувся проміж чов-

пами та проміж татарчатами, що купалися та перекидалися в дивно прозорій воді, і пристав до берега.

Небаба зостався берегти каюк. Але татари, побачивши гарну городину, сунули б її купувати і довідались би, що не татарин привіз її. Щоб тому запобігти, він ліг у каюці і удавав, що спить, а Сагайдачний з Олексієм Поповичем пішли в Кафу. Олексій трохи знав Кафу, бо нещодавно був там у неволі.

ХІ. У КАФІ

Тепер уже нема Кафи; правда, там, де вона була, і тепер стоїть город, але зветься він Феодосія.

Багато на своєму довгому віку бачила Кафа, а вік її справді був довгий.

Ще років за 500 до Христового Різдва греки з Мілету осілилися над чудовою морською сагою в теперішньому Криму. Побудували вони там цілий город і назвали його Феодосією, тобто «даром божим». Через те так називали, що дуже вони там багатіли. У теперішньому Криму жили тоді скіфи — щирі хлібороби. Вони багато пшениці сіяли, а греки в їх тую пшеницю вимінювали, та й добре з неї багатіли. Гарно жилось грекам у Феодосії: побудували вони собі гарні будинки, театр збудували, закресли вулиці та майдани чудовими статуями. А навкруги цвіла багата південна природа, і в береги плескалося море.

Розкошуючи, прожили греки кілька сот років; а тоді насунули войовнітні гунни і зруйнували Феодосію.

Поминув час, і там, де цвіла пишна Феодосія, побудувалося невеличке місто Кафа, та греків уже там не було. Жили там якийсь час наші предки поляни, жили й татари; і все тая Кафа була дуже мізерна. Та ось прибули туди нові люде — генуезці і забрали Кафу собі. Вони були купці і зробили вбогу Кафу торговим городом. І під час їхнього панування Кафа стала ще краща, ще пишніша, ніж була Феодосія за греків. Генуезці побудували палаци та церкви, закресли вулиці та майдани статуями та водограями і жили в Кафі вельми багато й пишно.

Та року 1475 насунули турки, відняли Кафу в генуезців і самі в її запанували. І стала вона тоді зватися Кефе. До того, що позаводили генуезці, турки додали ще своєї пишноти, побудували пишні мечеті з високими мінаретами і стали турки звати Кафу Крим-Стамбулом, або

Кучум-Стамбулом, себто Кримським або Малим Царсградом. Тисяч з вісімдесят людей жило тоді в Кафі, по семи сот суден одразу стояло в її пристані. І дедалі, то все дужче закрашалася й багатіла Кафа.

У цей пишний город увійшли Сагайдачний з Олексієм Поповичем.

Великою міською брамою безперестану йшли люди — ті в Кафу, ті з Кафи. Татари, турки, вірмени, греки, араби — всі здебільшого в дуже кольористому вбранні йшли брамою. Разом з іншими людьми і наші козак вступили в пишний і в той же час смердючий город. Який же там був страшенний галас, лемент, стукотнява, грюкотнява! На вузьких вулицях та на широких майданах повпо було людей, коней, ослів. Бряжчала зброя та всякі металеві окраси, поначіплювані на людях; гарби скрипіли, аж душу вимотували; іржали коні, ревли осли, кричали поговничі, водоноси, перепродувачі; ляскали пуги; дикими голосами вигукували щось дєрвіші¹, біля яких купчилися мусульмани, щоб подивитися на їх; а серед усього того лементу відразу, мов ножем по серцю, різнув наших козаків сумний, сумний спів — невільницький плач.

Дивні речі бачили козак в Кафі: чудові генуезькі будівлі, попсовані турецькими окрасами; велика пишнота і тут же огидна брудота; палаци і купи сміття перед ними; шовкові, злотом гаптовані вбрання на одних і брудне рама² на других; нахабні задоволені обличчя башів та яничарів і пригноблені сумні обличчя злидарів та невільників; позолочувані сап'янці в багачів і виплетені з осоки постоли в невільників-москалів; зброя в башів на золотих ланцюгах і залізні ланцюги на руках, на ногах, а то й на шиї в бідних невільників; коні в шовках та в златоглавах² і людські спина, нічим не прикриті, опріче шрамів та синяків. Всюди роскоші, багатство безмежне і тут же страшенне убожество, безмежне горе... І серед усього того натовпу людського ні одного личка жіночого.

Але ж ні. Оп воно, любе жіноче личко в холодку під кипарисом... заплакане личко...

Заплакане, бо то козак опинилися вже на невільницькому базарі.

Базар був на великому майдані, обсадженому з усіх боків стрункими тополями та журливими кипарисами,—

¹ Дєрвіш — магометанський чернець.

² Златоглав — парча.

«майданом сліз» прозвали його невольники. Палюче сонячне проміння іскрило в срібних струмочках води, що лялася з водограїв. Саме в той час на майдані був торг. Покупці вибирали собі невольників та невольниць, а купці вихваляли їх: усі мужчини в їх були дужі й спритні до роботи, а всі жінки надзвичайно вродливі. Гомін, дement, сміх, якась дика татарська музика і серед усього того галасу тихий плач жіночий і жалібний спів... Козаки зараз пізнали, що то хтось співає думу «Невольницький плач». Не раз, слухаючи, як співав кобзар той «Плач невольницький», плакали й вони там у своєму краю.

Козаки подивилися навкруги. Під кпшарисом стояла дівчина й плакала; до неї прихилилося мале чепурне хлоп'я. Біля їх стояли татари, показували на їх пальцями і жваво сперечалися. Посеред майдану, біля великого водограю, саме проти сонця, сидів старий сліпий дід у рам'ї. Він враз оце пообідав огірком та лустою хліба, що хтось йому подав, та й того не доїв, а положив репту в мисочку, що стояла в його на колінах. Круг діда скупчилися невольники, сковані ланцюгами по двоє й по троє; вони нещодавно пригнали з Козлова каторгу з вагою, а тепер їх вигнано на торг, щоб перепродати з барисшем, бо в Каф'ї за невольників плачено дорожче, ніж у Козлові.

— Скільки вже ви тут у неволі пробуваєте, старче божий? — питає один невольник.

— Був тридцять років у неволі, а тепер тридцять без одного у великій пригоді, — одказав старець.

— Скільки ж вам, дідусю, років було, як вас татари забрали?

— Двадцятий пішов, як узяли.

— А ви ж тоді не темні були?

— Ні, видющий був.

— А коли ж ви отемніли?

— Саме перед волею, — сказав старий, усміхаючись.

— Як то, дідусю, перед волею?

— А так: як схотілося мені волі, то я і втік з каторги, а мене піймали та в тяжчі кайдани закували. Я не показався та вдруге втік; а мене піймали та ще в тяжчі заліза закували... А як на тридцятому році утретє втік, то тоді вже мене, піймавши, не кували в заліза, а взяли та очі мені повиймали, щоб не бачив шляху на рідну Україну... З того часу я й став вільний... От же й виходить, що саме перед волею отемнів. Двадцять років воду татарам носив,

а як постарівся та занедужав, то й не зміг уже води поспити, і десятий рік уже старцюю.

Сумно хитали головами невільники, слухаючи старцеве оповідання. Кожному думалося, що, може, й йому судилася така ж гірка доля.

Сагайдачний та Олексій Попович, стоячи в юрбі, слухали невільницькі розмови і теж думали кожен свою думу.

Сагайдачному думалося, що як продовжить йому Бог віку, то раніше чи пізніше, а таки зруйнує він оце розбійницьке гніздо — Крим, знищить на йому всякий слід татарського панування, перенесе туди Січ Запорозьку і осадить її там. Він думав, що як збільшити військо Запорозьке до ста або й до двохсот чи до трьохсот тисяч козаків та осадити Січ над пайкращою в світі морською затокою і звідти нападати на турків, то можна зовсім їх вигнати з Європи...

А Олексієві Поповичеві пригадувалося, як і він був тут, у Кафі, в неволі, і тоді ще бачив цього старця. Він і тоді вже був сліпий та недолугий і старечим голосом співав невільницькі та козацькі думи, а татари слухали і мало що розуміли, але жаліли бідолаху і подавали йому хто грошинку, хто шматок хліба або огірок чи морквину.

— Заспівайте нам, діду! — прохали невільники.

— Якої ж вам? — спитав старець.

— Невільницької, старче божий.

— Гаразд, заплачу й невільницької.

Старець помацав круг себе і намацав свою немудру бандуру. Він злапитував її з якогось коробочка, приправивши до його струни. Струни з одного боку накручувалися на кілочки. Старець поторкав струни, попідкручував кілочки, зняв до неба свої очі-ямки і заспівав старечим голосом «Плач невільницький»:

Ой у святу неділю по сизі орли заклекотали,
Як то біді невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали,
Кайданами забряжчали.

Господа милосердного прохали та благали:

«Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер!

Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Та вже ж ся нам турецька каторга докучила:

Кайдани-залізо ноги повривало,

Біле тіло козацьке-молодецьке коло жовтої кості пошмугляло!»
Баша турецький, бусурманський,

Недовірок християнський,
 По ринку він похочає,
 Він сам добре тес зачуває,
 На слуги свої, на турки-яничари озла гукає:
 «Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
 Із ряду до ряду заходжайте,
 По три пучки терниці і червоної таволги набирайте,
 Бідного невольника по тричі в одному місці затинайте!»
 То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
 Із ряду до ряду захожали,
 По три пучки терниці і червоної таволги у руки набирали,
 По тричі в одному місці бідного невольника затинали;
 Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кості обривали,
 Кров християнську неповинно проливали.
 Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
 Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
 «Ти, земле турецька, віро бусурманська,
 Ти, розлуко християнська!
 Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,
 Або брата з сестрою,
 Або мужа з вірною жиною!
 Визволь, Господи, всіх бідних невольників
 З тяжкої неволі турецької,
 З каторги бусурманської
 На тихі води,
 На ясні зорі,
 У край веселий,
 У мир хрещений
 В городи християнські!
 Даруй, Боже, милості вашій
 І всьому військові Запорозькому
 На многая літа!»

Невільники уважно слухали співання, і сльози котплися їм з очей. І в їх же на руках та на ногах було залізо та спиця, і їм же кайдани пов'їдалися в тіло, пошмугляли його до кісток.

Сліпий співець співав усе тихше й тихше і врешті зовсім замовк. Бандура його скотилася з колін додола, а сам він затулив обличчя руками і заплакав разом із невільниками.

— Дарма, дітки, потерпіть ще, — озвався він нарешті. — Може, так Сагайдачний з козаками і до нас прибуде. Сагайдачний несамохіть здригнувся, почувши своє ім'я.

Пому таку здалося, що старець повернув голову до його.

— Та щось нічого не чути про козаків, — озвався хтось.

— А не чути зараз, то згодом почуєте, — сказав старець.

— Коли б то, Господи!

— Пошля їх до нас, свята Покрово!

— Вони прийдуть! — озвався невідомий голос.

Всі аж здригнулися і почали озиратися навкруги, але нікого не бачили, окрім татар, що сновигали й галасували по всій торговиці.

— Мати Божа! Хто це сказав? — питалися невольники один в одного.

— Так ніби з води щось гукнуло...

— А може, з неба...

— З неба, дітки, — впевнено сказав старець.

— Ой! Ой! Ой! — розітнулося зненацька, і невольники кинулися геть од старця, бо то на їх наскочили доглядачі, що сиділи досі в холодку під деревами, курили люльки та пили кофе. А це вже вони люльки подокурювали, кофе подопивали і повставали робити діло — показувати покупцям невольників. Вони нагаями погнали їх на інше місце, бо там дожидали купці. Їм треба було невольників, щоб гнати каторги з крамом у Трапезонт.

Старець zostався сам біля водограю, намацав свою бандуру і знову почав співати. Його тремтячий спів плакав на весь майдан.

Сагайдачний та Олексій Попович вибрали зручну хвилину і підійшли до старця.

— Добридень, Опанасовичу! — стиха сказав Олексій.

Старець здригнувся і звів угору свої очі-ямки.

— Хто тут знає Опанасовича? — спитав він, стурбований.

— Я знаю, Олексій Попович.

Старець мало не скрикнув — чи то з радощів, чи то з переляку.

— Олексієчку, ріднесенький мій!

Олексій Попович нахпився до дідової мисочки, положив у неї срібну грошину і перебирав накидаті туди мідики, ніби беручи собі здачу.

— Олексієчку, хіба ти знову в неволі? — питався боязко старий.

— Ні, дідусю... Ми прийшли сюди вдвох із батьком кошовим, Петром Сагайдачним...

— З Сагайдачним! Мати Божа!

— Я тут, старче Божий, — стиха озвався Сагайдачний, нахпившись до дідової мисочки, — козаки стоять чайками на морі. Нам треба, щоб уночі нам одчинено міську браму...

— Щоб уночі напасти на Кафу, — пояснив Олексій Попович.

Старець слухав ті слова і аж тремтів з радощів. Сам Сагайдачний тут, той Сагайдачний, що турки й татари жахаються, тільки ім'я його почувши, а тепер ось він сам тут і козаків привів Кафу руйнувати, невідьників вивзлять...

— Батьку отамане і ти, Олексієчку,— сказав він тихесенько,— тікайте ви зараз із Кафи, щоб вас тут не вхоплено; а я піду до Івашка-потурпака, санджакового¹ кляшпики. Може, вблагаю його одчинити вам браму.

Попрощавшись з Опанасовичем, Сагайдачний і Олексій Попович пішли з Кафи до свого каюка.

ХІІ. ЗАПОРОЖЦІ В КАФІ

Ніч. Небо, густо цвяховане зорями, спускалося над морем. Тихо, тихо було всюди. Сон обгорнув усе: і Кафу, і гори, і навіть море, що ледве-ледве, мов крізь сон, плескалося в сонні береги.

Не спали тільки козаки. Ще завидна, як Сагайдачний, Небаба та Олексій Попович припливли з Кафи, козацтво почало готуватися до бою: оглядали зброю, набирали набойів, губки та натертого порохом прядива. Сагайдачний визначив, хто що має робити; а як ніч оповила землю, чайки лавами тихо попливли до Кафи.

Половина чайок під приводом Небаби та інших куріньних отаманів стала на морі, щоб оддалік пильнувати турецьких кораблів, що стояли в пристані, а останні чайки, під приводом Сагайдачного, пристали до берега трохи ліворуч од Кафи і сховалися за горою.

Тихо-тихо повилазило козацтво з чайок, покинувши в їх на варті кілька молодших козаків. Тихо йшли козаки берегом; часом тільки каміпці зашарудять у їх під ногами, та їй те мало було чути за плескотом морських хвиль, що розбивался об берегове каміння.

К півночі козаки дійшли до гори, що знімалася праворуч од Кафи; унизу темніли міські мури, похмурі башти та тонкі мінарети. Дмухнув вітрець, і на горі зашуміли дерева. Півні заспівали в Кафі...

Хтось брязнув шаблею.

---

¹ Санджак — турецький губернатор.

— Який там біс бряжчить? — сказав хтось тихо, але згрізна.

Ніхто не озвався. Десь на міських мурах крікнув пугач.

— То гасло з городу від наших, — пошепки сказав Олексій Попович.

— Гляньте, гляньте, хлопці! То ж вона летить! — так саме пошепки сказав хтось.

— Хто летить? Де?

— Он під небом летить... Біла бранка...

— Та, що в морі втопилася?

— Еге...

Козаки глянули на небо. В темно-синій височині пливла довгаста, біла прозора хмарка. Козакам справді здавалося, ніби то людина, загорнена в білу памітку, і згадався переказ про білу бранку, що втопилася в морі з пудьги за Україною і потім пролітала над Кафою щоразу, як їй погрожувало лихо.

— На Вкраїну лине, бідна...

— На тихі води, на ясні зорі...

Сагайдачний звелів куріпному отаманові Джепджелієві зібрати своїх козаків і обступити ними всі міські мури, а як почують гасло — пугач закричить, — тоді підпалити оселі та стоги сіна, що стояли по цей бік мурів. Це на те, щоб перелякати людей у Кафі та й щоб пожежа світила козакам до роботи. А сам Сагайдачний повів військо далі, до міської брами. Олексій Попович показував дорогу, бо знав і Кафу, і її околиці.

Ось уже дійшли й до брами... Навкруги тихо, тихо...

Крікнув пугач... За брамою зайявкала кішка, і брама прочинилася. У брамі стояв чоловік у турецькому вбранні з ліхтарем у руці.

— Івашко-потурнак! — стиха скрикнув Олексій Попович.

— Я, Олексієчку! Вартових я напоїв — покотом лежать усі...

В цю мить за мурами відразу в кількох місцях почалася пожежа. Почервоніли високі мінарети, кипариси, тополі... Здавалося, що вночі сходить сонце.

— До праці, діти! до зброї! — гукнув Сагайдачний.

Брама відчинилася, і в неї сунули козаки.

Позапалювавши понав'язуване па ратища, вмоцпе в смолу, прядиво, козаки, вигукуючи, побігли вулицями, запалюючи все, що могло горіти.

Кафа взялася вогнем. Знявся великий вітер, і полум'я страшно гоготіло. Люде, попрокідавшись, несамовито кричали; ревла поперелякувана худоба; визволені невільники, радісно вигукуючи, розбивали камінням свої кайдани... Але над усім галасом панував крик: «Алла! Алла!» То кричали до Бога турки й татари, побачивши страшних запорожців.

Незабаром по вулицях уже лежали трупи, а над ними тужили жінки; та козаки жінок не займали.

Рятуючись од козаків, татари й турки стрибали вниз з високих міських мурів; кому пощастило не покалічтися, впавши, ті кидалися в море, щоб допливти до якогось корабля, або тікали в гаї та в гори.

На той майдан, де торговано невільниками, почали козаки зносити всяке добро: крам із краминиць, мішки з золотими та з срібними грішми, дорогу зброю, одержу, кінську вбрую.

Чудові тополі та кипариси займалися і згоряли, як свічки. Зграї переляканого птаства вилися над пожежею і падали в полум'я. Все було червоне від проміття: і будівлі, і міські мурі, і обличчя в людей, і здавалося, що горить усе.

— Бий об каміння младенців їх! — кричав Олексій Попович. Він десь уже добре випив і, точучися, виїшов на майдан. — Бий об каміння младенців їх! Бий! Ріж!

В цю мить маленька кучерявенька татарочка босенька вибігла на майдан, голосно плачучи. Олексій Попович побачив татарочку.

— Чого ти плачеш, дівчинко? — ласкаво спитав він татарочку.

Дівчинка, побачивши чужу людину, ще дужче заплакала.

— Та не бійся, дівчинко! — ласкаво вмовляв Олексій Попович. — От бісове! яке ж гарненьке! Ну, йди ж до мене, не бійся!..

І він узяв дівчинку на руки і гладив їй кучеряве волоссячко. Потім витяг з кишені пряник, що взяв десь тут же в крамниці, і почав його пхати дівчинці в руки.

— На пряничка, їж, — він солодкий! А де ж твоя мама? — допитувався він у дівчинки, забувши, що вона його не розуміє.

Звідусіль сходилися на майдан козаки, несучи всяку здобич, і хоч яке страхіття було навкруги, та вони не могли вдержатися, щоб не сміятися, дивлячись на Олексія Поповича з дівчинкою.

— Поповичу, де це ти дитинку взяв? — питали одні.

— Не знаєте? Та це ж його дитина. Це ще як він у неволі тут був, так придбав собі, — одказували їм товариші.

А тим часом почалася пожежа й на морі: Небаба запалив турецькі судна.

— Ого, вже Небаба запалив свою люльку! — гукали козаки.

— Добре старий справляється...

— Гей, хлопці, розступіться! Пустіть! — крпчав хтось.

Козаки розступилися та аж не стямпилися з дива: Хома, зігнувшись мало не до землі, тарабанив на плечі гармату.

— Та це Хома! Гляньте, хлопці, гармату несе!

— Матінко! Сам один гармату тарабанить!

— Ото Вернигора!

Хома, задиханий, з натуги аж спій, обережно положив на землю свою здобич.

— Ото іродова, яка важка! — бубонів він, витираючи спітніле обличчя.

— Де це ти її взяв? — допитувалися козаки, розглядаючи гармату.

— Та де ж? На башті! — одказав Хома.

— І нащо ж вона тобі здалася?

— Еге, вона мідяна. А батько отамап бідкався, що в Січі немає мідяних гармат. Так я йому й привіс... Ну й важка ж іродова!.. аж плечі болять!..

А пожежа на морі все розгорялася на велику втіху козацтву.

— Добре горить Небабина люлька! — хвалили вони.

Коли це на майдап виїхав Сагайдачний з військовою старшиною. Всі вони їхали баскими кінями в дорогій збруї. Коней тих забрано з кінниць у багатих турецьких башів.

— Спасибі, дітки! — гукнув Сагайдачний до козаків. — Добре справилися!

— Спасибі й вам, батьку, що дали нам роботу! — відгукнулися козаки.

— Пам'ятатиме нас проклята Кафа!

— Годі вже їй козаками торгувати та собі на невільників повертати!.. Далися ми їй узнаки!..

Побачивши, що пожежа на морі занадто розгоряється, Сагайдачний сказав Мазепі:

— Пане писарю, біжи швидче на беріг та гукни Небабі, щоб не всі галери палив, бо невільників багато визволено, то щоб було чим їх у городи християнські довести; та й треба чимсь оцю здобич довести додому.

Мазела торкнув коня і побіг до берега. А козаки все зносили на майдан здобич. А пожежа і в Кафі, й на морі розгорялася все дужче... Горіли пишні палади, горіли мечеті й мінарети — огонь не милував нічого.

Зійшло сонце і замість пишної Кафи побачило самі руїни... Олексій Попович стояв у своїй чайці, на руках у його спала татарочка. Він дивився на зруйновану Кафу, згадував, як він мучився в їй у неволі, і з очей йому котилися сліози.

ХІІІ. ЗНОВУ НА МОРІ

Зруйнувавши Кафу, визволивши невольників та набравши силу всякої здобичі, козаки знову випливали в море. Визволених невольників та здобич вони забрали на турецькі галери. Без жалю дивилося козацтво на руїни ще вчора такої пишної Кафи. Багато сліз невольницьких у їй лилося, багато муки зазнали в їй люде, то і вважали козаки, що покарано її по заслугі. Тепер вони згадували та оповідали всякі пригоди, які кому траплялися тієї страшної ночі.

Прокинулася вранці і татарочка і почала плакати та щось белькотати, показуючи кудись рученятами. Мабуть, хотіла до матері. Олексій Попович з усієї сили тішив її: і «сороку-ворону» робив, і «ладки-ладусі», і «плещу-плещу хлібчик», — та не пособлялося — дитинка все плакала. І інші козаки тішили татарочку: той грав на губах, той щось триндикав, той величезними пальцями робив «козу-дерезу» і кричав «мекске!». Вусатий Карпо зробив із якихсь клаптиків ляльку. Навіть старий Небаба став рачки і загавкав по-собачому і таки розважив дитину — засміялася. Козаки страшенно зраділи і заходилися ставати рачки та гавкати, нявчати, мукати...

Сагайдачний сидів і дивився на море, і всякі думки снувалися йому в голові. Думалося йому, що ось Кафу вже зруйновано, а тепер надходить черга Снопові. Не раз уже козаки плюндрували його, та й знову дадуть доброго чосу. Добре було б і Цареград мушкетним димом окурити, завдати страху султанові турецькому; та й до города Козлова навідатись і дощенту зруйнувати його, бо тяжкого лиха дознавали в йому невольники. А тоді вже й на відпочинок додому, на тихі води, на ясні зорі, у край веселий...

Але цього мало здавалося Сагайдачному. Йому хотілося зробити Чорне море — козацьким морем, осісти в Криму, винищивши в йому зовсім татар та турків, збудувати фортецю на високому Чатирдазі і звідти гукнути за море до султана: «Сидіть, турки, тихо!»

Побував думками Сагайдачний і на веселій Україні, і в панській Польщі, і в похмурій Московщині, і в рідному Самборі...

Подивився Сагайдачний на козаків, як вони весело бавилися з татарочкою, і звелів привернути чайку до великої галері, що пливла недалеко, везучи визволених невільників.

Сагайдачний зійшов на галеру. За ним пішли Мазепа та Небаба. І татарочка простягала рученята до галері.

— Глянь, і вона за батьком!

— Понесіть її: нехай і вона подивиться!

Олексій Попович узяв дитину на руки і обережно попіс на галеру.

На галері повно було визволених невільників. Вони були здебільшого страшно худі, змучені тяжкою неволею, з ранами од кайданів. Своє невільницьке рам'я вони геть поскидали, а повдягали пишне вбрання, що поздирали з своїх панів. Через те й було воно в багатьох пороздиране та закривавлене. На галері чути було гомінку і польську, і московську, але переважно українську. Невільники — хто спав міцно, піби хотів виспатися за недоспані в неволі ночі, хто їв, хто оповідав товариству про свою неволю, про домівку, про рідних, що zostалися дома, як його забрано в неволю, а тепер, може, вже й на світі їх немає. Всі браталися, бо всіх порівняла неволя та червопа таволга. Старий дід, стоячи навколішках, бив поклони. Молодий худий чоловік з довгим руським волоссям, без сорочки, але в пишному турецькому вбранні, сидів, зіпершись щоким на руку, і щосили виспівував:

Как по-о мо-орю! Как по-о мо-орю!

Как по морю, морю си-ншему!

Та найдужче вразила Сагайдачного жінка в дорогому турецькому вбранні; вона сиділа, повернувшись обличчям до моря, і гірко плакала.

Сагайдачного те і вразило, що вона плакала, бо опріче неї всі, здавалося, раділи. Він подумав, що то бранка-татарка чи туркеня, і підійшов до неї. Жінка не повернула

голови. Плечі в неї здригалися з плачу, і Сагайдачний почув, як вона промовила: «Мати Божья!»

Сагайдачний зрозумів, що то не мусульманка, і спитав:
— Молодице, чого ти плачеш?

Вона не озвалася і заплакала ще дужче. Татарочка з криком кинулася до неї: бідна дитинка згадала, мабуть, свою маму і, плачучи, припала молодиці до колін.

Молодиця озирнулася, глянула на всіх заплаканими очима і, пригорнувши до себе дівчинку, ще дужче заплакала.

Забреніли сльози на очах і в похмурого Небаби, і в Олексія Поповича, і в Мазепи, і в Сагайдачного.

Молодиця плакала з тяжкого горя. Вона була з московських людей і перед кількома роками пішла заміж за донського козака, та не прожила з ним і місяця, бо наскочила Орда і їх обох забрали в бран. Її продано в Кафу, а його в Синоп. Хоч як вона просилася й змагалася, та мусила-таки стати жінкою своєму хазяїнові-татаринові. Через якийсь час породила вона хлопчика, і був він їй єдиною втіхою в неволі. Учора вранці долинула до неї з берега рідна пісня. Глянула вона до моря, а то невільнички йдуть берегом і, виспівуючи, або краще сказати, вигогонюючи пісню, тягнуть кодолю важку судину; а поміж тими невільничками пізнала вона й свого чоловіка... А впочі напали на Кафу козаки... Кафа запалала... Всюди галас, стогін, різання. Козаки набігли і в той будинок, де жила молодиця. Вона, вхопивши сина, кинулася їм назустріч, благаючи не займати дитину. Козаки їй нічого лихого не зробили, і разом з іншими невільничками пішла вона на беріг до галер. Там вона побачила свого чоловіка і кинулася до його, забувши, що в неї на руках не його дитина... Чоловік пізнав її і кинувся до неї, а тоді враз вихопив у неї з рук дитину, крикнув: «А, злой татарченко!» — і розбив дитині головушку об каміння.

Отого й плакала так нерозважно нещаслива мати...

А чоловік її ото співав «Как по морю»...

Увечері козаків спіткало лихо: заслабла татарочка. Вона вся горіла, кидалася по постелі, що козаки намостили їй з своєї одежі, і раз у раз хотіла пити. Козаки рішили, що то дитину зурочено: або та молодиця зурочила, що над нею плакала, або ще хто з невільників. Що ж тепер робити, як дитину рятувати?

Хома чув колись, що од уроків треба застромити голку

в шапку і зараз же застромив у свою папку циганську голку.

Та йому сказано:

— Ото дурний! Треба було попереду стромляти голку, а не тоді, як уже зурочено. Та й що б то воно допомоглося дитині, як ти застромив голку у свою шапку?

Довго панькалися коло татарочки, поки море заколихало її, і вона заснула.

Козаки поводитися тихо-тихо. Олексій Попович звелів навіть пороззуватися, щоб не стукати чоботищами, і лягати спати, хоч декому й не хотілося, бо повисиплялися вдень. А він казав:

— Спіть, спіть, — сон па сон не вадить.

Сам він ліг біля дитини, щоб почути зараз, як вона заплаче в ночі, та, стомившись за минулу ніч і за день, так міцно заснув, що навряд чи почув би дитячий плач. А старому Небабі не спалося. Він кілька разів за ніч навідувався до дитини та дослухався, як вона дихає.

XIV. ТУРЕЦЬКА ГАЛЕРА. СИНОП

Вранці сонце, виринаючи з моря, освітило дивну картину. Козацькі чайки прудко линули морем. Весла в кочетках рипіли тисячма голосів — сказав би, що то нечисленна сила лебедів ячать, прокинувшись на зорі. На чайках було дуже весело, бо козаки, виспавшись та одпочивши, так і сипали жартами та всякими примовками, та обхлюпували один одного, вмиваючись.

Татарочка прокинулася здоровенька, тільки трохи бліденька; спершу вона зо сну заплакала, але, побачивши знайомі вже козацькі обличчя, затихла. Олексій Полович заходився був своїми шорсткими руками вмивати її, але вона почала пручатися й заплакала. Небаба оступився за неї:

— А годі тобі, Олексію, дитину мучити!

— Та воно ж невмиване, — сказав Попович.

— То ти думаєш його своїми копитами вмити?

— Оттакій ще! Які ж у мене копита?.. Такі ж руки, як і в вас...

Та сварка раптом перепинилася. На отаманській чайці загув ріг, і всі чайки стрепенулися. Весла блиснули проти сонця, наче безліч птахів одразу махнули білими криль-

ми, і всі чайки сплилися до отаманської. Вони стали круг неї, щільно притулившись одна до одної.

— Панове отамани і все військове товариство! — голосно сказав Сагайдачний, показуючи на захід. — Здається, отам пливе турецька галера... Либопь, то галера якогось багатого баші чи княжати. То треба нам її добути, бо, може, й на їй бідного невільника багато...

— Добути! Добути! — загукало козацтво.

Як стало тихо, тоді Сагайдачний наказав що робити.

Знову загув ріг, і чайки заметушилися. Дженджелія з кількома чайками покинуто берегти од ворога галері з визволеними невільниками, а всі останні чайки трьома лавами полинули на захід — одна лава навперейми турецькій галері, а дві, щоб обступити її з боків і не пустити втекти.

Незабаром непаче виросла серед моря чепурна галера, прибрана злато-синіми киндяками та білою габою, що мов сніг блищала проти сонця. Скоро й з галері побачили чайки козачі, бо враз вона здригнулася, над чардаком з'явився білий димочок, щось торохнуло і куля гарматня впала в море, не долетівши до козацьких чайок.

— Туди к бісу, по рибу! — гукнув Карпо, і на всіх чайках зареготали козаки.

Поки на галері налагодилися стрільнути з усіх гармат, то чайки вже так близько підпливли до неї, що кулі гарматні перелітали через їх і вже позад чайок падали в збуре-репе веслами море.

Як згряя ластівок опадає шуліку, так чайки опали галеру. Загомоніли козацькі мушкети, і турки на галері падали, мов підтяті... В одну мить сотні гаків козацьких упилися в боки галері... Ще мить — і ось козаки вже на галері, вже зчепилися з турками... Лемент, стогін...

Недовго козаки працювалися, скоро впоралися з турками і стали хазяїнами на галері. Вона справді, мабуть, належала багатому хазяїнові, бо дуже пишно була прибрана дорогою білою тканиною та киндяками, тобто широкими шовковими биндами. Та після бою все те вбрання стало пошарпане й закривавлене. Козаки зараз же заходилися порядкувати: повкидали в море побитих та й поранених, порозковували невільників, бо їх було на галері чимало, позмивали кров.

Виявилось, що галера везла в Трапезонт до Османа-баші невільників, куплених у Козлові. Серед невільників

козаки побачили багато знайомих людей. Радість була велика; раділи і визволені, і визволителі.

Сагайдачний віддав свою отаманську чайку курінному отаманові Нечасві та його козакам, а сам перейшов на здобуту галеру, а з ним і писар Мазепа, і Небаба, і Олексій Попович, і ще деякі козаки. Туди ж перенесено й татарочку. І яка ж вона була рада, що можна всюди лазити та роздівлятися. На галері була кабіця, то козаки повиширили, знайшли риж і зараз же зварили своїй дитині кашу. А вусатий Карпо та чорнявий Юхим клоноталися коло Хведора Безрідного: обмивали та зав'язували йому прострелену руку.

І знову плывуть козаки морем безкраїм. Над ними небо, під ними вода, а між небом і водою нікого й нічого немає — самі козацькі чайки та здобуті галери. І вітор навіть не зривається великий — тихо та спокійно на морі.

Усе море впоперек перепливли козаки без ніякої причини і от якось надвечір побачили турецький беріг, а на йому великий город, обмурований високим муром з баштами. За мурами знімалися вгору високі тополі та струпкі міпарети. Це був турецький город Синоп; до його й пливли козаки визволяти невільників та карати турків за ті муки, яких невільники дознавали.

Козаки спинилися оддалік дождити, поки зовсім спочіє, а тим часом Сагайдачний з старшиною почали радитися, як саме напасти на Синоп. Чимало визволених невільників жили і в Синопі і добре його знали; розуміючись на військовій справі, вони, живши там, придивлялися й до мурів, і до фортеці і знали, куди саме треба бити, щоб добутися в город. То й їх покликано на раду. Довго міркувала військова рада, поки обміркувала добре справу, а козаки тим часом лагодилися до бою.

Нарешті все обмірковано. Сагайдачний сказав усім, хто що має робити. Ось уже ніч оповила і землю, й море, і тоді козаки тихо-тихо підпливли до Синопу. Ось уже в городі все стихло, погасилося світло, — люде поснули, не сподіваючись лиха. А воно вже насувало на їх.

Тихо підпливла половина чайок до берега, тихо вийшли козаки на беріг і тихо пішли берегом до фортеці. Друга половина чайок тихо попливла до затоки — там стояло багато всяких суден турецьких.

І враз зникла вночішня тиша й темрява. Загомоніли козацькі мушкети й турецькі гармати, зчинився галас, лемент, почервоніли високі дерева й будівлі, вогнем узяло-

ся темне вночішне небо... То половина козаків напала на фортецю, а друга на турецькі судна.

Не змогли турки дати добру одсіч козакам. Вибили їх козаки з фортеці та й сипнули в город...

І запалав Синоп так, як недавнього часу палала Кафа. Та й сплюндрувало козацтво Синоп, так як і Кафу... Ще звечора він був багатий та пишний, а вранці став руїною, пожарищем. Тяжко помстився козаки над своїми ворогами.

Сплюндрувавши Синоп та визволивши невільників, заходилися козаки зносити здобич на чайки та на галери.

— Гляньте, гляньте! — скрикнув хтось. — Хома цапа песе.

І сиравді, Хома, почервонівши з натуги, ніс на руках, правла, не цапа, а білу ангорську козу, а за плечима в його була здоровенна в'язка сіна. Козаки, сміючись, обступили його:

— Хомо, нащо тобі цап здався?

— Еге, цап! Не цап, а коза...

— Та нащо ж вона тобі?

— Ото розумні! І того не тямлють! Доїтиму, та й буде молочко дитині.

— От так Хома! — зраділи козаки. — І про дитину не забув.

Тут голосно загув отаманський ріг, скликаючи козаків, і вони мерщій кинулися до чайок.

XV. ПІД ОЧАКОВИМ

Нагулялося козацтво Чорним морем, добре далось знайти татарам та туркам, треба вже було й додому вертатися до Дніпра-Славути, на тихі води, на ясні зорі. Та не легко було тепер це зробити. Пливучи з моря в Дніпро, ніяк не можна було обминути дві турецькі фортеці: Кизикермень та Очаків, неминуче було повз їх пливати. Правда, що, випливаючи в море, козаки піддурили турків і безпечно пропливли повз обидві фортеці, та тепер уже так не можна зробити, бо вже запевне в фортеці долинула звістка про козацьке погуляння на морі: про Кафу та про Синоп, про знищені судна і про всяке інше лихо, якого зазнало кримське та турецьке побережжя від козаків. То тепер запевне добре чатують на їх і в Очакові, і в Кизикермені, та,

може, й у гирлі дніпровому стоять турецькі судна з гарматами.

Сагайдачний добре це все зміркував і наважився знов-таки піддурити турків.

Саме проти Очакова вганялася в море довга, але вузька смуга землі — козаки звали її Прогноєм. От Сагайдачний і надумався перетягти чайки через Прогній, та її опишитися в Дніпрі, не плывучи повз страшний Очаків.

Та от лихо: поперетягати через Прогній можна було тільки чайки, а ще ж були й важкі галери турецькі, навап-тажені здобичтю, — їх волоком не перетягнеш! Хоч як, а доведеться їм плити повз Очаків та пробиватися крізь турецькі галери. Цю справу приручив Сагайдачний Небаба, Дженджелієві та Семенові Скалозубові з їх курінями.

— Як перетягнемось через Прогній, тоді ви й попливете, — казав він. — А як загомонять гармати під Очаковим, тоді ми чайками вдаримо на турків з Дніпра, помічі вам дамо.

— А туркам тертого хріну під ніс! — поглузував Небаба, моргнувши вусом.

Та перше ніж те робити, що намислив Сагайдачний, треба було військові одпочити. Не доїздячи до Прогною, був острів Тендра. От до того острову й пристало Запорозьке військо одпочивати та налагодитися до завязаного бою.

Тісно притулившись одна до одної, чорніють край берега козацькі чайки, а поміж ними і галери, здобуті на Чорному морі. На крайній галері, на чардаці, стоїть немолодий уже козак з гарними веселими очима і пильно дивиться на море. То курінний отаман Семен Скалозуб. Йому вийшла черга вартувати, і він пильно вартує, щоб не наскочив зневацька якийсь ворог. А козацтво на острові Тендрі спочиває.

Край води, весело щебечучи, бігає кучерявенька чорноокенька татарочка і збирає чепурненькі каміпочки та черепашки. Тут же сидять козаки та втішаються з своєї дівчинки. Олексій Попович і на мить не спуска її з очей, щоб, крий Боже, не впала в воду. А Хома зробив з очерету щось віби вітрячок і дмухає на його крізь очеретинку, щоб крутилася. Дівчинці вітряк дуже подобався.

Трохи остороп троє острозьких товаришів — веселий Грицько, чорнявий Юхим та друкар Хведір Безрідний — випробовували здобуті в турків самопали, влучаючи з їх у шапку, настромлену на спис. І не сказав би ніхто, що це ті хлопці, що ще недавнечко двоє возили на собі ксьондза

Загайла, а третього карано в друкарні за те, що становив не ті літери, які треба. Засмагли од сонця та од вітру, а сміливим поглядом, повбيرانі в дороге вбрання, узброєні доброю зброєю — вони були козаки хоч куди. А найбільше одмінився Хведір Безрідний. Такий з його сміливий та за-взятий козак-лицар став, що й Сагайдачний те помітив і вельми хвалив його. Уже в Хведора був навіть свій джура — молодий хлопець, якого Хведір визволив з неволі в Синопі.

Цей джура стояв недалеко від шапки і пильнував, хто краще влучає.

Перший стрельнув Грицько.

— Улучив? — спитав він, як дим розійшовся трохи.

— Ні, не влучив, — одказав джура.

Стрельнув Юхим — і вхопився за щоку, занадто багато пороху насипав, то й стукнуло його добре.

— Ой, хай тобі лихо! — скрикнув він. — Попав?

— Попав пальцем у небо! — одказав весело джура.

— Та ще собі в вухо! — додав Грицько.

Третій стрельнув Хведір Безрідний. Шапка впала разом із списом.

— А що, джура, попав?

— Попав! — радісно обізвався джура. — Саме посередині влучив.

Джура був дуже задоволений, що його лицар так влучно стріляє.

Темна ніч спустилася на землю.

Козаки вже всі були на чайках та на галерах. Ось уже Сагайдачний сказав чайкам рувати до Прогною; а галери мали рушити пізніше. Тихо сидять козаки в чайках, тихо пливуть чайки...

Ось допливли вже до Прогною, стали край берега. Карна та ще кількох досвідчених козаків послав Сагайдачний подивитися, чи немає турецької варти по той бік Прогною.

Тихо стоять чайки; мовчки сидять козаки, дожидajući Карна з товаришами.

Аж ось і вони йдуть. Кажуть, що добре роздивилися, ніде нікого немає, можна безпечно братися до діла.

Козаки повиятали чайки на беріг і тоді почали їх перетягати тихо-тихо, щоб ніщо не стукнуло, ніщо не хруснуло. Працювали всі: і козаки, і визволені невільники, і старшина козацька. Отут уже Хомі було на чому показати свою силу.

Ще вранішня зоря не займалася, а вже всі чайки були на той бік Прогною, всі козаки сиділи в чайках, а гребці держали весла наготові.

Вночішня темрява обгортала все навкруги, обгортала вона і грізний Очаків. Тепер уже чайки опинилися вище за його, вони обминули його, перетягшись через Прогній. Сагайдачний таки піддурив турків. Тихо-тихо було всюди. Часом тільки в Очакові собака гавкне або качка в очеретах вакряче спросоння.

— Де то тепер наші з галерами? — думалося козакам. — Чи пощастить їм нишком прокрастися повз Очаків? Небаба спритний був дурити і татар, і турків, — може, й тепер одурить...

Коли це враз торохнула гармата і стрель луною озвався по очеретах і по воді. Знов торохнуло... А там ще і ще...

— З Богом, соколята, рушайте! — звелів Сагайдачний.

Мов сполохане птаство, полинули чайки до Очакова... Ось уже підпливають вони туди, де козацькі галери б'ються з турецькими, що стояли біля Очакова, загорожуючи прохід у Дніпро. Ось уже зовсім близько підпливли чайки до галер, і враз усі козаки страшно, несамовито скрикнули, щоб налякати турків. А Небаба зараз звелів почепити на своїх галерах ліхтарі — так умовлено було зробити, щоб козаки знали, де свої галери.

Тим часом стало розвиднятися і з Очакова стало видно, що робиться на воді. А там козацькі чайки щільно обступили турецькі галери, стріляють на їх і не підпускають до своїх галер; а ті тим часом пливають угору, мпнаючи Очаків. Побачивши таке лихо, з Очакова почали стріляти, та вже кулі гарматні не долітали до галер і падали в воду. На задній галері на чардаці стояв Небаба і давав туркам дулю.

Не витримали турецькі галери козацького нападу і кипнули навітіки. А козацькі чайки не гналися за ними. Вони попливли вгору, в Дніпро.

XVI. СМЕРТЬ ХВЕДОРА БЕЗРІДНОГО

Та не так пощастило козакам біля Кизикермесю...

Літнє сонце освічує долину, всю збиту й стоптану людськими та кінськими ногами. Серед потолоченої трави лежать мертві козаки. Багато їх. Одежа на їх закривавлена, вітрець ворухить довгими губами...

На шпилечку горілиць лежить молодий козаченько у пишному, злотом гаптованому вбранні. Широко розплющені очі втуплені в блакитне небо. Але він ще живий, бо як вітрець замає чубом, що спустився на чоло, тоді в козака ворухнуться повіки і кривляються засмаглі уста.

Ніхто не сказав би, що той козаченько Хведір Безрідний... А то ж він лежить постріляний, порубаний...

Як байдужно дивиться на його це високе блакитне небо!.. Він заплющує очі, щоб не бачити його. Нащо воно йому? Йому аби б тільки лежати тихо та щоб не палило огнем, щоб не ламало кістки, не боліло тіло...

Закрикало вороння, і Хведір зову розплющив очі. І знову очі бачуть те блакитне байдужне небо!.. Він, стогнувши, повертас голову і бачить, що на якомусь козакові сидять два ворони і крячуть сердито, змагаються... Ось один знявся, полетів і знову сів на чийсь голову... А другий он припоставився на чорнявій голові, вчепився кігтями в скудовчене волосся і починає клювати під чорною бровою...

Щось чорне майнуло над Хведором так низько, що він аж очі несамохіть заплющив. А розплющивши очі, побачив, що і в його на грудях ворон сидить. Сидить і дивиться, міркує, мабуть, чи можна вже до очей козакові добиратися... Хведорові очі вустрілися з вороновими очима... Як попечений, махнув ворон крильми і полетів геть... Злякався!.. Ще такі вороння боїться його!..

Що ж сталося?.. Чого він лежить тут?.. Хто його тут кинув?.. Хто отих усіх тут кинув?..

Совце скісним промінням зазирає йому в вічі... Боляче очам... Він заплющив їх і силкується щось згадати...

Щось зашамотіло травою саме біля голови... Хведір розплющує очі — знову блакитне небо!.. Де сховатися від його?.. О, щось ворухнеться над головою... Придивився — то зелена ящірка вилізла на суху стеблину і дивиться на його чорненькими очками.

— О-ох! — застогнав Хведір, і ящірка зсунулася з стеблини і зникла в траві.

«Де ж море?.. Де Дніпро?.. Де поділися чайки, козаки?..»

А, згадав нарешті!.. Їх же, отих козаків та його, послано прокрастися поза Кизикерменем, а як пливтиме козацьке військо повз Кизикермень, тоді напасти на турків з того боку, в Дніпра; турки з несподіванки налякаються, вийде в їх зам'яття, а Запорозьке військо тим часом помине Кизикермень.

Отож, плывучи до Кизикерменю, побачили вони, що на березі коні посідлані пасуться...

Схотілося козакам коней добрих добути. Ввійшли тихесенько на беріг, роздивилися, аж татарське військо в холодку безпечно спочиває, пустивши коней пастися. Ну, козаки на татар напали і всіх до одного повбивали... І Хведір убивав... І тепер там лежать татари посічені-порубані, отак, як отут козаки... І вони дивлються на блакитне небо...

А коней козаки позабирали... І Хведір здобув там собі пару добрих коней...

І далі згадувалося Хведорові... Вже вони Кизикермень поминули... І враз, як сарана, татари на їх напали... Багато, багато їх... Кричать: «Алла! Алла!..» Козаки одбивалися... І Хведір одбивався... А далі вже він нічого не пам'ятає: мабуть, його вбито... Але чого ж він на цьому світі?.. Та це ж його душа ще по землі ходить — сорок день же їй ходити. Та тільки чому ж не ходить вона по своїх, рідних місцях? Чому вона не на Україні, а на цьому чужому полі, серед мертвих?..

А то хто йде і двох коней за поводи веде?.. І то мертвий? Чп живий, може? Ходить поміж мертвими, нахилється до їх, придивляється... А вороння його лякається і знімається з мертвих там, де він іде. Мабуть же, то живий хтось. Та це ж неначе Ярема, джура Хведорів... Та він же... і коней веде Хведорових, тих, що він за Кизикерменем у татар здобув...

Хведір хоче скрикнути, гукнути свого джуру, але не може і тільки ледве-ледве стогне, а в грудях наче все рветься і душа вилітає з тіла... І вже нічого не видно: ні джури з кінями, ні блакитного неба, ні сонця...

Опритомнівши, Хведір побачив, що біля його стоїть навколішках джура Ярема й плаче.

— Це ти, джуру Яремо? Ти живий?

— Живий, — за слізьми насилу промовив джура.

— А мене вбито?

— Ні, не вбито, а, мабуть, поранено тяжко.

Хведорові знову заплющилися очі. Джура влив йому в засмагли уста трохи вина червоного. Поранений ніби трохи ожив, глянув на джуру і попрохав пошепки:

— Дай ще, джуронько!

Джура дав ще трохи.

— Усіх наших побито?

— Усіх, тільки я сам утік.

— А де ж паші чайки та галери?

— Не знаю; може, вже поминули Кизикермень та плывуть безпечно додому.

Хведір помовчав трохи. Джура одгорнув йому волосся в лоба.

— Душно... пече мене...— шепотів поранений.

Джура зломив зелепу гілочку і почав махати нею над пораненим. Хведір повів очима і побачив свою зброю.

— Кому ж мов добро достанеться? — прошепотів він, вітхаючи.

Тихо навкруги. Тільки джура плакав мовчки та вороня крикало часом, кляючи мертві очі.

— Джуро Яremo,— загомонів ледве чути Хведір Безрідний,— поживай мов добро... Дарую тобі по смерті моїй коня вороного і того, другого, білогривого, і тягеля червоної, од піл до коміра злотов гаптовані, і шаблю булатную, і пицаль семип'ядную...

Він замовк, утомившись. Джура заплакав ще дужче.

— Не плач, джуро,— сказав Хведір трохи жвавіше.— Причепи шаблю до боку та сядь па копя: нехай я подивлюся, який із тебе козак буде.

Джура мовчки причепив шаблю до боку, перекинув мушкет через плече, скочив на коня і тихо поїхав поміж мертвими.

Проїхавши трохи, він верпувся до Хведора. Той тихо плакав і шепотів:

— Спасибі ж тобі, Господи милосердний, що не ледачому добро мов достанеться: буде кому за мене Бога молити.

І він знову заплющив очі, бо дуже втомився. Знову тихо-тихо стало навкруги.

Але що то?.. Здалека, з Дніпра, якийсь клекіт чути. Обличчя Хведорове здригнулося, і все тіло випросталося. Він пильно прислухався: клекіт ніби ближчав.

— Джуро Яremo, чуєш?

— Чую, пане отамане.

— Що то?

— Не знаю: може, лебеді ячать, а може, козаки гомонять.

Хведір сплкувався звести голову, але вона знову безсило падала па землю.

— Джуро Яremo! Сідай на коня та їдь ти понад Дніпром-Славутою, довідайся, що то за клекіт. Якщо то козаки гомонять, то ти їм об'явися.

Джура скочив на копя, взяв другого за повід і, сумно глянувши на Хведора, побіг до Дніпра.

Хведір Безрідний zostався сам...

І згадався йому рідний Острог, зелені садки, дзюркотлива Горинь, похмура, з закуреними стіпами друкарня і літери, літери,— і кінця тим літерам немає,— а запорожець Карпо лле з їх кулі на татар та на турків... Багато їх положив Хведір тими літеровими кулями... а яка ж куля положила його самого, Хведора Безрідного, що то був друкарем бідолашним, а тепер став лицарем славетним!.. Славетним!.. Що тепер йому з тієї слави!.. А он море... синє-синє та безкрає... Кафа... пожежа... плач... лемент... маленька татарочка... Синоп палає... А он Катря... любя, кохана Катруся... чорні оченьки її так і зазирають у душу... Оті оченята і положили його тут... задля їх пішов він слави-лицарства добувати... От і здобув...

А джура тим часом прибіг до Дніпра і побачив дивну картину. Дніпро захряс чорними, а то й помальованими чайками; попереду пливли пишно повбирані, здобуті в турків, галери, а на їх маяли корогви. Козаки в кольористому вбранні, у високих шапках з кольористими, переважно червоними верхами, цвіли, як мак, помішаний з гвоздиками та з волошками. На зброї вигравало сонце.

Джура Ярема скочив на шпилик, надів шапку на спис і почав нею махати.

— Глянь, та то ж козак! — загомоніли на чайках. — І справді козак! Та то ж Ярема, що в Хведора Безрідного за джуру.

Кільки чайок пристало до берега; пристала й галера та, що на їй Сагайдачний був із військовою старшиною, бо вони догадалися, що то Ярема прибіг із звісткою від тих козаків, що їх послано було пройти поза фортецею. Ало через віщо ж звістку прпвіз навіть не простий козак, а джура? І через віщо джура в такому пишому вбранні? Чи не сталося лпха якого?

Сагайдачний із старшиною вийшли на беріг. Джура вклонився низенько. Видко було, що він дуже турбується.

— Джуро Яремо,— сказав Сагайдачний, пильно дивлючися йому в вічі,— не своїми ти кіньми гуляєш і тягеля червоної, од піл до коміра злотор гаптовані, не свої на собі маєш, не своєю шаблею булатною та пицаллю семип'ядною владаєш. Мабуть, ти свого пана зо світу звів.

— Ні, батьку кошовий, отамане військовий,— одказав джура, вклонившись старшині,— я свого пана зо світу не

звів, а лежить він отам із бойовищі постріляний та порубаний, на рани смертельні немагає. То прошу я вашої милості козаків туди послати, щоб славного лицаря Хведора Безрідного та інших козаків поховати, звіру-птиці на поталу не подати.

— То й інших козаків на світі немає?

— Усіх, пане отамане, упень посічено-порубано, тільки я обрятувався.

Сумно похилив голову Сагайдачний і все козацтво з жалю за товаришами...

Невабаром козаки були вже на бойовищі...

І на Хведорі Безрідному сидів уже ворон і добирався до очей, що все дивилися на блакитне небо, та тільки вже не бачили його...

Заходилися козаки своїм помершим товаришам довічні хати будувати: шаблями суходіл копали, а шапками та приполами землю з глибоких ям виносили.

Хведора Безрідного, славного лицаря, червоною китайкою накрили і високу-високу могилу над ним насипали; а в головах спис його встромили і вишиваною хустиною перев'язали. А поховавши товаришів, стрільням з мушкетів ясу їм вовдавали...

ХVІІ. САГАЙДАЧНИЙ ВІЗДИТЬ У КИЇВ

Гучно та бучно в'їздив гетьман Сагайдачний із своїм військом у Київ після того морського походу.

Мабуть, чи не весь Київ вийшов до Дніпра, туди, де пристало до берега козацьке військо. І беріг, і гора над берегом, і всі вулиці поблизу — навіть дахи на будинках — усе захрясло людьми. Од усякого коліру вбраннів червоніло, жовтіло, голубіло, зеленіло, мов на луці весняного часу. Назустріч славному лицарству вийшли з монастирів ченці та попівство з усіх церков з хрестами, з іконами та з корогами, братчики з братства та спудеї (школярі) з братської школи, та цехи з своїми корогами. По всіх церквах дзвонено в дзвони.

Загули гармати, загомоніли мушкети — то Сагайдачний із військовою старшиною вийшли на беріг. Тут уже стояв чудовий білий орабський кінь у дорогому, золотом та шовком гаптованому уборі. Сагайдачний ледве торкнувся чер-

вошим сап'янцем до позолочуваного стремена і в одну мить уже сидів на коні, мов приріс до його.

Велично їхав Сагайдачний з гетьманською булавою в руці. За ним ішли хорунжі з військовими корогвами та з турецькими й татарськими бунчуками, здобутими під час походу. За ними ішли козаки курінями. Поперед кожного куріня ішов курінний отаман і несено курінну корогву. Дивна це була картина! Вона вражала навіть тих, хто багато вже дива бачив на своєму віку. Пишне турецьке вбрання на козаках, здобуте під час останнього походу, козацькі та польські кунтуші з вильотами, попідшиваними всякого коліру дорогими тканинами: алтебасами, златоглавами, саетами, адамашками; чорні, сиві та білі смушені шапки з червоними верхами; широкі штани всякого коліру; зелені, жовті, червоні чоботи — так і вбирали в себе очі; усяка зброя на козаках — мушкети, кинжал, ятагани, шаблі, — все так і горіло на сонці, аж сліпило очі.

Гордо виступало козацьке військо, знати було, що люди почувають себе пі від кого на світі не залежними і вільними робити що схочуть і як схочуть.

Старий Небаба йшов поперед свого коріня і ледве помітно всміхнувся під сивим усом, скоса поглядаючи на велетня, що ніс на руках маленьку татарочку. Дитинка вхопилася правою ручкою за шию Хомі і здивовано дивилася павкруги своїми чорними оченятами. Біля Хомі йшов вусатий Карпо з своїми товаришами — з веселим Грицьком та з чорнобровим Юхимом, що колись возили на собі лозяну чортопхайку з довготелесим ксьондзом Загайлом. Не було з ними тільки колишнього друкаря Хведора Безрідного: залишився він довіку лежати край старого Дніпра під Кизикерменем, а замість його йшов його джюра Ярема.

За козаками йшли визволені невідьники. Вони йшли не так, як військо, а просто собі безладною юрбою, та на їх дивилися люди ще пильніше, ніж на військо.

— Дивіться! Дивіться! — гомоніли люди. — Он запорожець дівчинку на руках несе.

— Та яка ж вона манесенька, а він який велетень.

— То, певне, дочка його — яка ж гарнесенька!

— Ні, не скидається на його.

— Та то, певне, бранка-татарочка!

— Грицю! Ох, мати Божа! — гукнув хтось.

Грицько, що йшов поруч із своїм приятелем Юхимом, здригнувся, мов попечений, і глянув по людях. Там, у

стовпищі, якась дівчина з ціпком у руках і з клудком за плечима, впавши навколішки, простягала руки чи то до церкви, чи до сіроого Грицька.

Грицько прожогом кинувся до дівчини.

— Одарю! Ти тут, серце?

— Тут, Грицю!

Запорожець обняв дівчину, а вона пригорнулася до його і мовчала, тільки плакала.

Коли це позад їх озвався чийсь тремтючий голос:

— А мене не пізнаєш, дочко?

Дівчина підвела голову. Червона, як маківка, крізь радісні сльози глянула вона туди, звідки озвалося до неї і побачила високого сухорлявого чоловіка з довгими проспираними вусами у якомусь чудному не козацькому вбранні.

— Не пізнаєш батька? — спитав знову чоловік.

Голос той був по знаку дівчині, і очі такі вона десь бачила... А, згадала, згадала! Ще маленькою бачила вона ті очі, ще як малою дівчинкою була. Вона лежала, а над нею нахилився хтось такий вусатий та ласкавий, і очі в його були добрі-добрі. І з тих очей викотилися дві сльози і впали на неї... Бабуся казала їй потім, що то її татко прощався з нею. Бо він, як умерла його жінка, Одарипа мати, запудьгував дуже і пішов на Запорожжя, та в того часу й чутки не було про його...

— Тату! Та це ж ви?

— Я, доню, голубко...

Дівчина кинулася до батька.

— Тату! тату! Так ви ще живі?

— Живий ще, донечко.

— Таточку! Як же вас Господь визволив?

— Визволив, донечко, визволив Господь милосердний та оцей козак молоденький.

І він показав на Грицька, що стояв біля їх та червонів.

Так виходить, це він визволив батька своїм Одарі? І йому згадується та страшна ніч, як козаки запалили Кафу. Вона вся взялася вогнем і палала, освічуючи і море, і далекі гори. Гоготіло полум'я, руйнувалися мури, кричали, лементували люде, і посеред усього того галасу Грицько почув, як хтось гукає: «Поможи, Господи, козакам!.. Помоліться, браття, за душі бідних невільників!.. Однесіть од нас поклін на Україну — на тихі води, на ясні зорі, у край веселий, де народ хрещений!» Грицько озирнувся і побачив загразоване віконце в льоху, а з-за ґрат визпрають висохлі, вимучені невільники з довгими бородами.

— Боже! та це ж козакп! — скрикує Грицько.

— Були колись козаки, братіку, а тепер невільники...

Грицько кинувся до дверей і висадив їх геть. З льоху, дзвонючи кайданами, виходють невільники, кидаються до Грицька, цілують його і плачуть, і моляться... А Кафа горить... Кафа палає...

— А як же ти, доню, потрапила сюди з Острогу? — спитав батько у Одарі.

— Я, тату, до печерських святих прийшла помолитися за...

— За Грицька? — одказав, сміючись, батько. — А старі живі ще?

— Живенькі ще — і дідусь, і бабуса, хвалити Бога.

Та далі вже не можна було розмовляти, бо нечуть було нічого за радісними вигуками: то люде вітали гетьмана Сагайдачного. Він їхав до Софійської церкви. Біля Золотих воріт зібралося панство — українське й польське. Тут серед того панства був і ксьондз Загайло...

А вони дзвонять усе голосніше. Ось уже козаки під'їздять до Золотих воріт. Сагайдачний проїздить проз панів і вітається з ними. Передні бунчуки схплюються на привітання.

— Здорові були, пане Загайло! — гукнув хтось весело.

Здивований Загайло глянув на козаків. Змежи їх вийшли Грицько та Юхим і підійшли до Загайла.

— Невже не пізнаєте нас? — спитав Грицько.

Загайло мовчав.

— Та як таки, коней своїх не пізнаєте? — жартував Грицько.

— То ж ви нас у свою чортопхайку запрягали, — пояснив Юхим, — а тепер ми з коней козаками стали.

— Еге, тепер ми показачилися, — сміявся Грицько. — Були коні, а тепер показачилися.

— Єзус-Марія! — тільки й міг сказати здивований Загайло.

Всюди чуть було радісні вітання та вигукування. Знайомі й незнайомі віталися, цілувалися, мов на Великдень. Матері вітали своїх синів-козаків, що повернулися з походу чи з далекої неволі; жінки — чоловіків, сестри — братів, дівчата — женихів, часом давно вже оплаканих та обгужених. Батьки, повернувшись з неволі, не пізнавали своїх синів та дочок, бо покидали їх ще малими дітьми, а тепер вони вже були зовсім дорослі. Багато сліз лилося з радощів, та багато було й тужіння-голосіння по тих, що

не вернулися з неволі та що полягли в бої, у далекому чужому краї...

Коло джури Яреми зібралася купка людей, і він оповідав їм про бій під Кизикерменем.

— Як наскочпла на нас татарва, та такого їх багато, як хмара, облягли нас. Як же заходилися наших сікти!.. Ну й наші добру одсіч їм давали! Сам Хведір Безрідний скільки їх положив!..

— Ой матінко Божа! — скрикнула молоденька, чорнявенька дівчина.

— Та тільки ж дуже їх багато було — так і сунуть, так і сунуть! Ну й полягли наші всі до одного, усіх татари посікли та постріляли. Сам тільки я живий zostався.

— А Хведір Безрідний?

— І Хведора Безрідного посікли та порубали, там над Дніпром тепер спочиває. Високу-високу могилу козацтво йому насинало, бо добрий лицар був! А в головах спис устромпи і хустиною гаптованою перев'язали. Мабуть, дівчина йому вигаптувала, у Січ виряджаючи.

— Ох! — застогнала чорпявенька дівчина і похилилася, зомлівши.

І вона прийшла сюди аж із Острогу стрівати свого Хведорка... Та й почула, що вже ніколи його не побачить...

XVIII. ХОТИНСЬКА БАТАЛІЯ

Час минав, і Сагайдачний здобував собі все більшої слави. Ще не раз водив він козаків на татар та турків. Після Кафи та Синопу козаки під його приводом спалили Трапезонт і навіть попалили та зруйнували передмістя в Цареградї, столиці султана турецького; дався він узнаки і Орді татарській під Перекопом. Ніколи не робили козаки такої великої шкоди татарам та туркам, як під приводом Сагайдачного.

Військо козацьке при йому зросло більш, ніж удесятеро. Він міг водити в бій 50 тисяч козаків, навіть і більше.

І не помилилася Україна, вибравши Сагайдачного своїм гетьманом. Розумний, освічений, він добре розумів, що на Україну чигають усі сусіди: і Польща, і Московщина, і турки з татарами. Треба було добре знатися на політиці, щоб не допустити розшарпати Україну. І Сагайдачний справді добре знався на політиці, бо за його гетьмануван-

ни не тільки не розшарпано Україну, а ще навіть і її ласки запобігали сусіди.

От і року 1618 польський королевич Володислав пішов із військом у Московщину, хотів там царювати. Та недобре свою сплу порахував і, дійшовши до Москви, опинився в дуже прикрому становищу. Наймане військо вимагало грошей, а в королевича їх не було. Тоді замалим не все військо пішло од його, покинувши його в невеликою купкою людей у ворожому краї. Бачивши таке лихо, почала Польща прохати помочі в Сагайдачного. Сагайдачний згодився; це було йому на руку, бо, допомагаючи Польщі, він міг вимагати і од неї чогось для Вкраїни і в той же час міг показати Москві, що козацтво — то сила не мала.

Дванадцять тисяч козаків повів Сагайдачний на поміч королевичові. Взяв він два московські городи: Ливни та Блець, побив московське військо, що під приводом воевод Пожарського та Волконського спробувало вступити йому шлях, перейшов велику ріку Оку і прийшов у табор до Володислава. Мабуть, королевичові перехотілося вже стати царем московським, бо вже не добувався того царювання, а безпечно вернувся додому з козацьким військом.

Та мало ще було берегти Україну, щоб її не розшарпали сусіди. Ще треба було панам польським та пополяченим панам українським не дозволяти гнобити український народ; не дозволяти католицькому та уніятському духовенству кривдити православних. Сагайдачний це й робив: маючи під своєю рукою таке велике козацьке військо, він прискромлював і панів, і духовенство. Був такий час, що Україна зосталася без вищого православного духовенства, бо архирей православні стали уніятами. З цього могло повстати велике лихо, бо народ не хотів переходити на унію, він хотів додержувати своєї старої православної віри, хотів і духовенство своє мати. Сагайдачний умовив патріарха висвятити на Вкраїну православного митрополита і п'ятьох архирей.

Звичайно, полякам це вельми не сподобалося, та вони вже не завели сварки, бо саме тоді треба їм було помочі від козацтва — турки на їх насували.

Турецький султан Осман з величезним військом став над Дністром, щоб звідти іти на Польщу. Перелякалася Польща, та й було чого: король польський насилу настигав 57 тисяч війська, а султан привів півмільйона турків та татар. Королевич Володислав та гетьман польський Ходкевич отаборилися з тим своїм військом під Хотиним.

Та в Польщі добре розуміли, що нічого вони з тим військом не вдіють. Треба було допомогти, треба було прохати Сагайдачного рятувати Польщу од лиха. Згодився Сагайдачний, та тільки не дурно: вимагав, щоб Польща більших вольностей Україні дала, ніж досі вона мала. Не вельми це до смаку полякам було, та вже мусили згодитися. Тоді рушив Сагайдачний із військом під Хотин.

Не вельми велике військо привів туди Сагайдачний, сорок тисяч козаків, та добре вміло воно воювати під проводом Сагайдачного. Серед козаків були і давні наші знайомі: військовий писар Стецько Мазепа і Небаба старий, і Хома-велетень, і вусатий Карпо, і Грицько та Юхим з Острога.

Що божого для б'є татарсько-турецьке військо на козацько-польський табор, та не щастить султанові його здобути, бо хоча султанського війська у п'ятеро більше, та далеко йому до козацького, а отаманню його далеко до Сагайдачного.

На дворі піч. Похолодно... З півночі, з Московщини, холодний вітер паганяє сірі хмари. Вони раз у раз набігають на місяць, що сріблом осяває їх прозорі краї.

Недалеко од Дністра горить багаття; круг його сидять козаки, а між ними й наші знайомі.

— Хомо, про що це ти замислився? — спитав Грицько, розпалюючи жаринною люльку.

Але Хома не встиг одмовити, бо враз почалося стріляння з того боку, де був турецький табор.

— До зброї! До зброї! — гукали козаки.

— А, сто копанок! — скрикнув Небаба. — І сю піч не пощастить нашому батькові заснути!

Ще ні разу не насакували турки на козацький табор так люто, як цього разу. Кафінський санджак із своїм загоном так несамовито сікли на всі боки шаблями, що пробілися аж мало не до гетьманського намету. Та козаки під проводом Сагайдачного й Небаби не подалися й цього разу: все бойовище вкрили вони ворожим трупом, а решту ворогів загнали в болото.

Надворі почало вже сіріти, як верталися козаки з баталії в свій табор. Хоч потомлені, та раді, що й цього разу прогнали ворогів, вони весело розмовляли та жартували. Коли це страшна звістка пробігла проміж ними.

— Батька немає! Гетьмана ніде не видно!

— Убито батька! Убито!

— Та хто ж бачив? — Де вбито? — Коли?

— Кажуть, що петлю на його накинута!
— Арканом потягли батька!
— Стійте! стійте! Батька задавить!..— закричав хтось несамоовито.

Передні коні кинулися вбік, бо перед ними з'явився якийсь велетень: на лівому плечі він щось піс, а в правій руці держав голу шаблю і махав нею на всі боки.

— Та стійте ж, бісові діти! Стійте! — кричав він, махаючи шаблею, щоб не наскочили коні.

— Та це Хома!

— Та Хома ж і єсть! — дивувалися козаки.— Чого ти коней лякаєш?

— Якого то собачого сина несеш? Татарина піймав, чи що?

— Батька несу!

— Батька? Що він плете?

— Батька... гетьмана... вбитого...

— Господи... Батька так вбито!..

— Вбито!.. Гетьмана вбито.. Он він пеживий!.. Мати Божа!..

І поміж козаками, мов хвиля, покотилася звістка:

— Гетьмана вбитого знайдено!

Всі позскакували з коней і позбігалися до того гурту, серед якого Хома, мов збожеволівши з тяжкого горя, все махав шаблею, боячися, що в його одвінуть дорогого покійника.

Багато козаків забули вже, як то плакати, а тепер сльози котилися їм з очей.

— Гетьте! — кричав Хома.— Не вберегли живого батька, а тепер і мертвого не вбережете!.. Геть! Не підходи! Зарубаю!..

— Хомо, братіку! Що тобі сталося?..

— Геть! Не дам!.. Зарубаю!

На превелику силу взято в Хоми Сагайдачного і положено на землю, на козацькі жупани. Блідий, непорушний лежав він; на грудях запеклася кров, що повиступала з ран.

— Мати Божа! Гляньте: булава в руці!

— Гетьманська булава в руці! Ото диво — мертва рука булаву держить!

— Не випустив голуб спійи булави з своїх рук!.. І мертвий не віддав!..

— І мертвий держить гетьманські клейноди! Оце гетьман!

І справді, гетьман держав у закостенілій руці гетьманську булаву.

— Стривайте! Він ще теплий!.. Ще живий!.. Та він дше!..

— Гляньте, очі розплющує!

Сагайдачний і справді розплющив очі, бо він не був мертвий...

Це вже був останній бій під Хотином. Після його султан пездобихом повів своє військо додому. Сорок день стояв він під Хотином, б'ючи на козацько-польський табор, та й нічого не вдієв.

Та за виграну під Хотином справу Сагайдачний заплатив дуже дорого, бо в останньому бої його тяжко поранено. Він уже не міг на коні сидіти, а везено його в Київ у королівському берліпі, і лікар королівський усю дорогу не одходив од його.

ХІХ. СМЕРТЬ САГАЙДАЧНОГО

10 квітня 1632 року у Київському братському мапастирі, у просторій келії, зібралася мапастирська і військова старшина, бо там умирав титар мапастирський гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Тихо стоять усі круг ліжка. Тихо лежить хворий. Оце зараз висловив він свою останню волю і про справи громадські і про свої власні. Своїх же дітей у його не було ніколи, і він частину свого добра одказав жінці, а все рештине — на Братства київське та львівське, на церкву та на шпиталі. Бувши сам людиною освіченою, він розумів добре, якої то великої ваги річ наука і через те завжди дбав про школи. І в тестаменті своєму, одказуючи гроші на львівське Братство, призначив їх на те, щоб за їх содержувано в братській школі кількох спудеїв.

Гетьман дуже втомився і лежав нерухомо, мов неживий. Жінка стояла біля його і стиха плакала. Був тут і давній товариш Сагайдачного, Хвплон Небаба. Він дивився на хворого і пеначе думав: «Пошли, Господи, кожному козакові таку смерть, щоб умерти за матір Україну та за її дітей».

Сагайдачний важко зітхнув і розплющив очі.

— Не забудете, дітки, мого останнього слова? — спитав стиха.

— Не забудемо, батьку! — озвався Небаба.

— А ти, Хвилоне-друже, перекажи всім діткам мою волю — ти її знаєш.

Хворий замовк, бо тяжко було дихати. Згодом заговорив знову:

— Ох, широко я загадував, дітки... та не дожив... Не побачу Україну вільною... Не задавив кримську звірюку... А святий патріярх благословив мене на те... сказав, що в Іерусалімі коло гробу Господнього молитимусь за Україну та за її діток...

Всі мовчали. Небаба втер сльозу, що, мов горошина, скотилася на синій ус.

Через кілька день ховали Сагайдачного. День був хмарний. Вітер гнав сірі хмари на південь наче на те, щоб вони пропливли над Запорозжям і сповістили запорожців, що вже немає батька, а звідти щоб подалися далі, пропливли над Кримом та над Чорним морем і подали звістку татарам та туркам, що вже немає того, кого вони так боялися.

Попід Братськими мурами глухо шуміли верби. Сумно дзвонили дзвони.

Мало не весь Київ зійшовся ховати вславленого гетьмана. Молоді спудей з Братської школи голосно виводили похоронний спів.

Ось підступив до труни спудей, розгорнув аркуш паперу, вклонився гетьманові і, дивлячись на його спокійне обличчя, почав тремтячим голосом проназувати вірші, що зложив ректор Братської школи Касіян Сакович на пошану покійному гетьманові:

Несмертельної слави достойний гетьмане!
Твоя слава в молчанню нігди не зостане,
Поки Дніпр з Дністром многорибніі плинути
Будут — поти ділности теж твої слинути...

Люде не все розуміли, що читав спудей, але уважно слухали. Іноді чути було плач жіночий...

Спудей дочитав свою частку, тоді вийшов другий, далі третій.

От уже й похорон скінчився. Востаннє проснівано «Вічну пам'ять» і тут же в церкві поховано Сагайдачного.

А надворі заревли гармати, загомоніли козацькі мушкети. То козаки проводжали свого батька у далеку-далеку дорогу...

Литературно-художественное издание

**ЗАГІРНЯ
МАРИЯ НИКОЛАЄВНА
ГЕТМАН ПЕТР САГАЙДАЧНИЙ**

Исторический рассказ

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Редактор Г. П. Кримчук

Художній редактор І. М. Гаврилюк
Художнє оформлення В. С. Василенка
Технічний редактор С. М. Величко
Коректор В. М. Барташ

ИБ № 5259

Здано до складання 05.05.91.

Підписано до друку 28.06.91.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова.

Друк високий. Умовн. друк арк. 5,04.

Умовн. фарбовідб. 5,67. Обл.-вид. арк. 5,43.

Тираж 50 000 пр. Зам. 1—141. Ціна 3 крб. 50 к.

Видавництво художньої
літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ-54,
вул. Воровського, 24.

Загірня М. М.

314 Гетьман Петро Сагайдачний: Історичне оповідання. — К.: Дніпро, 1991. — 95 с.
ISBN 5-308-01401-9

Зі сторінок книги постає перед нами світлий образ видатного політичного діяча початку XVII століття, ушанованого полководця і гетьмана українського козацтва Петра Копашевича-Сагайдачного.

3 $\frac{4702640101-192}{M205(04)-91}$ Інформ. лист

ББК 84Ук1

МАРІЯ ЗАГІРНЯ

(1863—1928)

Літературний псевдонім
Марії Миколаївни
Грінченко (дівоче
прізвище Гладиліна).
Народилася
в м. Богодухові
на Харківщині.
Вчителька за освітою,
письменниця
й перекладач,
вона була автором
цікавих віршів,
прозових творів,
спогадів про Івана
Нечужа-Левицького
та Володимира
Самійленка,
науково-популярних
праць. Переклала
українською мовою
твори І. Тургенєва,
Д. Маміна-Сибіряка,
Л. Толстого,
Г. Ібсена та ін.
Багато працювала над
упорядкуванням
«Словаря
української мови»,
укладеного її чоловіком
Борисом Грінченком.
Померла і похована
в Києві.

Велично їхав Сагайдачний
з гетьманською булавою в руці.
За ним ішли хорунжі з військовими
корогвами та з турецькими й
татарськими бунчуками,
здобутими під час походу.
За ними ішли козаки курінями.
Попереду кожного ішов
курінний отаман
і несено курінну корогву.
...Гордо виступало козацьке
військо, знати було, що люди
почуввають себе ні від кого на світі
не залежними і вільними робята
що схочуть і як схочуть.

Марія Загірня

3 крб. 50 к.

